

Peter Hagoort

**Sociale
wetenschappen
op het kruispunt
van binnenweg
en heirbaan**

Grafiet, 1, 1981

Peter Hagoort

Sociale wetenschappen op het kruispunt van binnenweg en heirbaan

De ontwikkeling van sociale wetenschappen
in het interbellum

Voor dit artikel zijn gesprekken gevoerd met prof. J. van Baal, prof. H.C.J.Duijker, prof. Sj.Groenman en drs. J.Snoep. Korrespondentie is gevoerd met prof. G.W.Locher. Allen ontvingen zij hun sociaal-wetenschappelijke opleiding in het interbellum. Bij in de tekst opgenomen fragmenten van deze gesprekken wordt de naam van de gesprekspartner na het citaat tussen haakjes vermeld.

Materiaal en ideeën zijn deels aangedragen door Bart Vink.

Genoemde personen ben ik zeer erkentelijk. Uiteraard blijven zij verschoond van elke verantwoordelijkheid voor de inhoud van deze bijdrage.

Aan het -gogen en -logendom valt tegenwoordig niet meer te ontkomen. Psychologen, pedagogen, andragologen, sociologen, antropologen en politikologen manifesteren zich nadrukkelijk op een groot aantal terreinen van het maatschappelijk leven. Psychologen bepalen m.b.v. hun testinstrumentarium de geschiktheid van sollicitanten voor banen bij de overheid en de grote bedrijven. De psychotherapeut is

voor velen 'de binnenhuisarchitect van het privé-geluk' en de onmisbare raadgever bij relatieproblemen geworden. Pedagogen waken over het welzijn van onze kinderen, in schooladvies- en schoolbegeleidingsdiensten, MOB's, kindertehuizen, enz. Sociologen hebben een grote inbreng in het overheidsbeleid op gebieden als de gezondheidszorg, het onderwijs, het maatschappelijk werk en de ruimtelijke ordening. Antropologen worden in toenemende mate ingeschakeld bij het ontwikkelings- en minderhedenbeleid. Nederland is het land met de grootste sociologen- en antropologendichtheid ter wereld. Sociologen en in veel mindere mate antropologen behoren thans tot de vaderlandse beleidsmakende en -uitvoerende elite. Ook in het dagelijks taalgebruik is de toegenomen invloed van sociale wetenschappen merkbaar. Bepaalde termen uit het sociaal-wetenschappelijke jargon hebben zich als een olievlek over de samenleving verspreid. Wie niet 'evalueert' en 'participeert' telt in sommige kringen niet meer mee.

Deze maatschappelijke expansie van sociale wetenschappen is de uitkomst van een ontwikkeling die tussen de beide wereldoorlogen begon en zich na de tweede wereldoorlog in versneld tempo voortzette. Daarin raakten sociale wetenschappers steeds meer betrokken bij planning en beleid van de overheid en het bedrijfsleven. Zij gingen de pretentie koesteren dat hun 'wetenschappelijke' adviezen niet gemist konden worden voor een rationele inrichting van de maatschappij. het oplossen van maatschappelijke problemen en het sturen van maatschappelijke processen leken zonder de inbreng van sociale wetenschappen niet meer mogelijk.

Niet toevallig nam tijdens de maatschappelijke crisis van de jaren '70, de ergernis over de inbreng van deze wetenschappen toe. Kritische geluiden van verschillende aard werden steeds luider. Volgens sommigen produceerden sociale wetenschappers alleen maar deftig verpakte onzin of waarheden als koeien. Karel van het Reve formuleerde het in 1972 aldus: 'Er zijn bibliotheken en universiteiten vol sociologie en sociale psychologie, maar zij hebben, geloof ik, tot nu toe niet veel meer opgeleverd dan papier en geluid. Kan iemand mij een sociologische bewering noemen die niet óf een in hoogdravende onduidelijkheid verpakte Binsenwahrheit óf onzin is? (1)'

Anderen betwijfelden het nut van sociale wetenschappen voor het beleid. Wim Meyer sprak als staatssecretaris van crm de inmiddels roemruchte woorden: 'De sociologie schiet én als wetenschap én als bron van maatschappelijke invloed aanmerkelijk tekort omdat zij niet of nauwelijks bereid is zich diepgaand met beleidsproblemen bezig te houden ... De gangbare onderzoeksmethoden - het massale vragenlijstonderzoek - zijn weinig toegesneden op de kernproblemen waar het beleid van alledag en overmorgen mee te maken heeft (2).' Voor Jan Pronk waren antropologen in de eerste plaats 'mensen die kralen tellen bij de Masai' en slechts bij uitzondering nuttig voor het beleid op het gebied van de ontwikkelings samenwerking.

Weer anderen ergerden zich aan het 'betuttelingsyndroom' waaraan vele sociale wetenschappers na de tweede wereldoorlog lijdten. De pretentie van sociale wetenschappers dat zij de deskundigen bij uitstek zijn op het terrein van de 'volksopvoeding' wordt naïef, maar bovenal buitengewoon arrogant gevonden (3).

De meest fundamentele kritiek tenslotte kwam van degenen die stelden dat sociale wetenschappen in de praktijk, ondanks de vaak tegengestelde pretentie, een normaliserende en regulerende functie vervullen, waardoor mensen onmondig en klein gehouden worden (4). De kritiek op de heersende tradities en praktijken in de sociale wetenschappen kwam niet alleen van buitenaf, maar ook van binnenuit. In de jaren '70 werd veelvuldig gesproken van een crisis in de sociale wetenschappen (5).

Met deze crisis ging een toenemende belangstelling voor de geschiedenis van de sociale wetenschappen gepaard. Deels werd en wordt die belangstelling gevoed door het willen hebben van een antwoord op de vraag waar het in de ontwikkeling van de sociale wetenschappen 'fout' is gegaan. Historisch onderzoek naar de opkomst van de sociale wetenschappen als geïnstitutionaliseerde disciplines en hun verdere ontwikkelingen wordt door sommigen (m.i. terecht) gezien als een sleutel voor een verklaring van de crisis. Bovendien (en in samenhang daarmee) kan een dergelijk historisch onderzoek antwoord geven op de vraag wat de maatschappelijke plaats en functie van verschillende sociale wetenschappen is.

In deze bijdrage probeer ik een zeer globale, inleidende schets te geven van de ontwikkeling van sociale wetenschappen in het interbellum, de periode waarin sommige van deze wetenschappen als maatschappelijke praktijken gestalte begonnen te krijgen en een interventiegerichtheid ontwikkelden. De bedoeling van deze schets is een dékor te zijn voor de overige, meer specifieke en analyserende bijdragen in dit thema-gedeelte. Achtereenvolgens zullen ontwikkelingen in de psychologie, de sociologie en de antropologie tussen de beide wereldoorlogen geschetst worden. Vervolgens ga ik nader in op overeenkomsten en verschillen in deze ontwikkelingen.

Psychologie in het interbellum

De opkomst van de experimentele psychologie

In 1909 voorspelde de Groningse hoogleraar in de wijsbegeerte, Gerard Heymans, dat de 20e eeuw de 'eeuw der psychologie' zou worden. Zelf verrichtte hij op dat moment als een van de eersten in Nederland psychologische experimenten in het laboratorium dat hij daartoe in 1892 in zijn eigen huis had ingericht*; 13 jaar nadat Wilhelm Wundt in Leipzig het eerste psychologisch laboratorium gesticht had. Heymans verloor daarmee in Nederland de psychologie uit de schoot der wijsbegeerte en gaf haar een plaats als een eigen, experimentele wetenschap. Voor de psychologie zag deze pionier in de toekomst een grote rol weggelegd op het terrein van het maatschappelijk en individuele leven. De psychologie moest gaan bijdragen aan het verhogen van het menselijk geluk: 'wat wij in het diepst van ons hart begeren en nodig hebben, bestaat niet uit plezier,

* Reeds voor Heymans hadden de fysiologen Donders en Zwaardemaker psychologische experimenten verricht. Donders werd bekend door zijn onderzoek naar de duur van psychologische processen, Zwaardemaker door zijn onderzoek naar de reuk.

afleiding of gemak, maar uit vrede met de wereld en onszelf. Deze vrede zullen wij echter niet vinden, voordat wij zelf anders geworden zijn; en om onszelf te kunnen veranderen, moeten wij eerst onszelf leren kennen. De psychologie (...) poogt ons deze kennis te verschaffen; en ook wij zullen *geduldig de tijd af moeten wachten waarop deze kennis ook praktisch bruikbaar zal zijn*. Maar die tijd zal zeker komen (6; kursivering P.H.).'

Voorlopig echter was de psychologie, volgens Heymans, als praktisch instrument ter vervulling van deze taak nog niet bruikbaar. Dat zou zij pas kunnen zijn nadat zij 'wetenschappelijk hecht gefundeerd' was. Volgens Heymans moest dit hechte fundament aan de natuurwetenschappen ontleend worden. Evenals de natuurwetenschappen diende de psychologie een *verklarende* wetenschap te zijn, die met behulp van de *empirische* methode streefde naar een gesloten kausaal systeem van psychologische wetten. Hij verzette zich dan ook tegen de rond de eeuwwisseling in Duitsland opkomende anti-empiristische, anti-natuurwetenschappelijke tendens, waarbij de empirische methode als onbruikbaar voor de psychologie terzijde werd geschoven. De empirische methode zou geen recht doen aan de complexiteit en de volheid van het bewustzijnsleven. Daartegenover werd de methode van het *begrijpen* (verstehen) gesteld als bij uitstek geschikt om de eenheid en de samenhang van het psychische te kunnen vatten (7). De *begrijpende* psychologie legde de nadruk op het unieke van iedere persoon (*ziel*).

Deze psychologie ging in de jaren '20 ook in Nederland het theoretisch klimaat bepalen. Met haar nadruk op de individualiteit en het unieke van de persoon paste deze beter bij de katholieke en protestantse geloofsleer, die toen nog een belangrijk stempel zetten op de ontwikkeling van de sociale wetenschappen (zie verderop).

Voor Heymans echter waren het *experiment* en de *empirische* methode de sine qua non van een wetenschappelijke psychologie. Zelf deed Heymans experimenteel onderzoek naar psychische remming, gezichtsbedrog en onderscheidingsminima bij vermenging van kontrastkleuren. Bovendien was hij zeer geïnteresseerd in de parapsychologie. Ook op dit terrein introduceerde hij een strikt empirische werkwijze.

het meest bekend werd echter zijn temperamentenleer die hij samen met de psychiater Wiersma ontwikkelde. Daarin stelde hij vanuit een drietal psychische grondkenmerken - emotionaliteit, aktiviteit en overwegend primair dan wel sekundair reagerend - in totaal 8 temperamentstypen samen, die visueel werden voorgesteld in de beroemde kubus van Heymans. De temperamentenleer was voor veel studenten in de sociale wetenschappen tussen de wereldoorlogen verplichte leerstof (o.a. voor de leerlingen van Steinmetz; zie volgend hoofdstuk).

Hoewel Heymans voor de psychologie in de toekomst een grote en praktische taak zag weggelegd, kwam zijn belangstelling voor de psychologie toch vooral voort uit zijn wijsgerige stellingname. In het voetspoor van Kant meende hij dat het niet de taak van de filosofie was het wezen van de dingen op te sporen, maar wel om te verklaren hoe de menselijke geest de binnenkomende zintuiglijke informatie verwerkt en ordent: 'Het schijnt duidelijk dat, door aldus haar probleem te stellen, de nieuwere filosofie zich oplost in de psychologie van het denken (8).' Daar kwam bovendien bij dat hij een verklaard tegenstander was van het materialisme, dat stelde dat 'het bewustzijn geen bewustzijn zou zijn, maar een beweging van kleine stofdeeltjes'. De strijd tegen het materialisme beschouwde hij als zijn levenswerk: 'mijn gehele levenswerk is gericht geweest op de toetsing van mijn intuïtief verzet tegen materialistische, (...) theorieën. Die toetsing heb ik beproefd op psychologisch gebied, door overal te zoeken naar omvattende wetten van het bewustzijnsleven (9).' Toepassingen voorzag hij wel, maar vooreerst moest daarvoor geduldig de tijd worden afgewacht. Heymans heeft geen stappen ondernomen om te komen tot een speciale opleiding voor psychologen die de 'eeuw der psychologie' zouden moeten gaan realiseren. Studenten die tot psycholoog opgeleid wilden worden, verwees hij door naar de psychiater Wiersma met de opmerking, 'dat je als arts je brood kon verdienen, maar met psychologie alleen hoogleraar kon worden'. Ondanks zijn profetieën over het toekomstig belang van de psychologie voor de oplossing van individuele en maatschappelijke problemen, fungeerden niet in de eerste plaats deze problemen, maar een aantal theoretisch-wijsgerige vragen als de richtsnoer voor Heymans' psychologiebeoefening. Desondanks had hij als geleerde met een

grote faam in binnen- en buitenland 'in brede kring, voor het eerst en voorgoed, in ons land belangstelling voor de (experimentele; P.H.) psychologie' gewekt (10).

Psychotechniek en maatschappij

Na de eerste wereldoorlog kwam naast deze theoretische psychologie een ander soort psychologie op. Er waren inmiddels al enkele privatdocenten (11) en lektoren in de experimentele psychologie, toen in 1922 de eerste hoogleraarsbenoeming volgde. In dat jaar werd aan de rijksuniversiteit te Utrecht F.J.M.A.Roels benoemd tot hoogleraar in de empirische en *toegepaste* psychologie (kursivering P.H.). Een jaar eerder (1921) was in het nieuwe Akademisch Statuut een bepaling opgenomen dat de psychologie gekozen kon worden als hoofdvak voor het doktoraal-examen wijsbegeerte. In de loop van de jaren '20 werden ook aan de andere universiteiten leerstoelen in de psychologie en haar *toepassingen* ingesteld. Uit de instelling van deze leerstoelen blijkt al wel dat er zich een ander soort psychologie aan het ontwikkelen was. Een psychologie waarin het draaide om de toepassingen en niet om de oplossing van wijsgerige of theoretische problemen. De tijd van geduldig afwachten was voorbij. Het leek erop dat er een begin gemaakt werd met de uitvoering van de taak die Heymans de psychologie gesteld had.

De opkomst van deze 'toegepaste' psychologie hing samen met een drietal maatschappelijke ontwikkelingen in en kort na de eerste wereldoorlog. Allereerst was tijdens de eerste wereldoorlog het werkloosheidscijfer gestegen van 7,4 tot ruim 27%. Volgens de heersende neo-liberale opvattingen van die dagen behoorde het niet tot het takenpakket van de overheid aan dit probleem en zijn sociale gevolgen iets te doen. Partikuliere instanties trachtten vaak uit sociaal-humanitaire bewogenheid, in deze leemte te voorzien door zogenoemde 'Arbeidsbeurzen' op te richten. Via deze arbeidsbeurzen werd geprobeerd vraag en aanbod op de arbeidsmarkt beter op elkaar af te stemmen.

Ten tweede zette zich na de eerste wereldoorlog mede als gevolg van technologische vernieuwingen, een

nieuwe industriële ontwikkeling in gang. Philips en de kolenmijnen kwamen tot bloei. Deze industrialisatie deed een steeds grotere vraag naar geschoold personeel ontstaan. Om daaraan te kunnen voldoen (en om zaken als arbeidsverloop en jeugdkriminaliteit tegen te gaan) werd gepleit voor een goede voorlichting bij de keuze van een beroep. Arbeidsburo's, gemeenten e.d. richtten daarom *commissies van advies bij beroepskeuze* op die schoolverlaters gingen adviseren bij het kiezen van een beroep. (Zie de bijdrage van Ter Meulen en Van Hoorn.) Tenslotte ging deze industrialisatie gepaard met een rationalisatie van de produktie en een mechanisering van de arbeid. De ambachtelijke produktiewijze werd vervangen door een wijze van produceren die aan de arbeid een eentonig routinekarakter gaf. De arbeiders moesten aan de nieuwe produktiewijze worden aangepast, hetgeen in de vakbeweging tot de nodige onrust leidde.

De geschetste maatschappelijke ontwikkelingen hebben met elkaar gemeen dat zij de relatie tussen *de mens en zijn werk* tot een probleem maakten. Precies op dit terrein ontstond een *toegepaste psychologie* met een wetenschappelijke pretentie. 'Van nu af aan moet hier de proefondervindelijke wetenschap een woordje meespreken', aldus Van Ginneken, hoofd van het *Centraal Zielkundig Beroepskantoor*. De proefondervindelijke wetenschap die hij daarbij op het oog had, was de *psychotechniek*. In zijn *Grundzüge der Psychotechnik* (1914) definieerde Eugo Münsterberg, een van de pioniers op dit gebied, de psychotechniek als 'die Wissenschaft von der praktischen Anwendung der Psychologie im Dienste der Kulturaufgaben'. Op terreinen als de gezondheidszorg, handel en bedrijf, de opvoeding, het onderwijs e.d. kon de psychotechniek waardevolle bijdragen leveren, was zijn mening. In Nederland kon men voor deze *Kulturaufgaben* gevoeglijk *het bedrijfsleven* invullen. Van Dael omschreef de psychotechniek in 1938 dan ook 'als zijnde 'psychologie' toegepast in dienst van de bedrijven (12)'.

Onderwijzers, artsen, een neerlandikus als Van Ginneken en de paar psychologen die er al waren (o.a. Roels) begaven zich met hun 'objektieve' test op het terrein van de beroepskeuze en de selectie van personeel (zie Ter Meulen en Van Hoorn). Via de praktijk van beroepskeuze en personeelsselectie ver-

overde de psychotechniek zich ook aan de universiteiten een vaste plaats, in de vorm van leerstoelen en laboratoria. Niet wijsgerige, maar maatschappelijke problemen waren dus het referentiekader van deze in de 20-er en 30-er jaren opkomende bedrijfspsychologie.

Praktische psychologie

De psychologen, met inbegrip van de enthousiaste 'amateurs', lieten niet na zichzelf aan te prijzen als degenen die met enkele 'eenvoudige proefjes' de aanleg en de geschiktheid van sollicitanten voor de verschillende beroepen konden bepalen. Voorbeelden van deze 'eenvoudige proefjes' waren testen voor de bepaling van de gezichtsscherpte, het gehoor, het uithoudingsvermogen, handvaardigheden, maar ook opdrachten als het verbeteren van drukproeven, het memoriseren van zinloze lettergrepen, het uitrekenen van sommen enz. Ook meer complexe psychologische eigenschappen werden met eenvoudige testjes benaderd. Zo mat Van Ginneken iemands altruïstische instelling door de betreffende persoon eerst te vragen om per seconde een gewicht met één vinger zo hoog mogelijk op te tillen. Daarna kreeg hij de opdracht dit nog eens te doen en zich daarbij voor te stellen dat hij door goed zijn best te doen iemands leven redde. De altruïstische instelling kon worden afgelezen aan het verschil in prestatie onder de beide kondities (13).

Het bedrijfsleven reageerde in eerste instantie aarzelend. Het 'schonk niet onmiddellijk gehoor aan de roepende stem der psychotechniek (14)'. Maar mede dankzij de propagandistische activiteiten van de psychotechnici zelf, werden gaandeweg bij een aantal bedrijven psychologen ingeschakeld bij de selectie van personeel.

Een van de belangrijkste propagandisten voor de toepassing van de psychologie was Roels. Roels schreef enkele populair-wetenschappelijke werkjes en hield vele malen lezingen voor werknemers, werkgevers en onderwijzers. Daarin benadrukte hij keer op keer het belang van de psychologie als een onmisbaar instrument bij een verantwoorde selectie van personeel, voor een goede keuze van school en beroep, en in op-

voeding en onderwijs. Mede daardoor werd hij in ons land gezien als dé autoriteit op het gebied van de toegepaste psychologie. Door de overheid en het bedrijfsleven werd hij meerdere malen geraadpleegd. Zo adviseerde Roels de Staatsmijnen bij de invoering van een 'psychologisch verantwoorde' personeelsselectie. In 1922 kreeg hij van de minister van oorlog de opdracht na te gaan welke methode het meest geschikt was voor rekrutenonderzoek in de verschillende onderdelen van de landmacht. Ook adviseerde hij enkele bedrijven, onder andere op reclamepsychologisch gebied. Binnen de universiteit was Roels al evenzeer een propagandist voor de psychologie. Studenten hield hij de psychologie voor als een vak met grote mogelijkheden. Bovendien spande hij zich in om een baan te vinden voor degenen die van de psychologie hun beroep wilden maken.

Roels was de meest uitgesproken exponent van het groepje *toegepaste* psychologen dat tussen de beide wereldoorlogen ontstond. Zij zagen de psychologie als een praktisch hulpmiddel voor de oplossing van tal van maatschappelijke problemen. Ze bekommerden zich verder weinig om het theoretisch fundament van hun bezigheden. Wetenschappelijk gelegitimeerde intuïtie en moralisme kon men aantreffen in menige psychologische publikatie. Het *Handboek der Psychologie* van Roels (1934-1947, 5 delen) bijvoorbeeld bevatte hoofdstukken met onderwerpen als *het heilige, het goede, het ware en het schone*, waarin merendeels op intuïtie en levensbeschouwing gebouwde betogen ten beste gegeven werden*. Van Hoorn (1979) konkludeert dan ook dat 'het theoretisch fundament van de psychologie in Nederland tussen WO I en WO II zwak was. Velen stortten zich in de 'toegepaste' psychologie. Hun werkzaamheid werd mede gelegitimeerd vanuit de academische opleiding die men genoten had, maar wetenschappelijk gesproken was deze psychologie niet meer dan een allegaartje waarin onbetrouwbare

* De belangrijkste exponent van de theoretische psychologie in deze dagen, was Révész. G. Révész was vanaf 1932 hoogleraar in de psychologie aan de GU te Amsterdam. Hij benadrukte de noodzaak van een theoretisch fundament van waaruit zinvolle psychologische vragen gesteld konden worden. Révész was internationaal de bekendste in Nederland docerende psycholoog.

tests en persoonlijke intuïtie de belangrijkste bronnen waren van de te verstrekken 'psychologische' adviezen. Het is daarom beter te spreken van *praktische psychologie* in plaats van 'toegepaste' psychologie (15).'

Psychologie en geloof

Een van de belangrijkste kenmerken van de Nederlandse samenleving tussen de beide wereldoorlogen, was de verzuiling. Dit was onder andere merkbaar op de terreinen van beroepskeuze en selectie, maar ook op die van opvoeding en onderwijs waarop psychologen in de jaren '30 steeds meer activiteiten gingen ontplooiën.

Het *Centraal Zielkundig Beroepskantoor* bijvoorbeeld werd al in 1918 opgericht door de RK Vakorganisatie. In de protestants-christelijke zuil werd in 1921 de *christelijke psychologische centrale voor school en beroep* opgericht. Katholieken en protestanten gingen zich al in dit vroege stadium met de beroepskeuze bezighouden, omdat men in die kringen vond dat 'de vraag of iemand geschikt is voor een beroep een kwestie is van de totale persoonlijkheid', waarbij uiteraard zaken van levensbeschouwelijke aard waren inbegrepen. Bovendien kon hier de konfessionele opvatting dat de belangen van kapitaal en arbeid met elkaar in harmonie waren, prachtig gestalte krijgen. Immers zowel werkgevers als werknemers hadden belang bij 'de juiste man op de juiste plaats'. Door daarbij psychotechnici in te schakelen kon deze ideologie 'wetenschappelijk' gelegitimeerd worden.

Verstremgeling van psychologie en geloof kwam ook tot uiting bij de verschuiving in de psychotechniek van een functie-gerichte benadering naar een persoons-gerichte benadering. De aanhangers van de functie-gerichte benadering (vooral leerlingen van Heymans) gingen ervan uit dat de geschiktheid voor een beroep vastgesteld kon worden door na te gaan of de sollicitant beschikte over de voor dat beroep vereiste vaardigheden. Met name in konfessionele kring bestonden tegen deze benadering bezwaren. Daar vond men dat in de eerste plaats gelet moest

worden op de persoonlijkheid van de sollicitant, waarbij dan gedacht moet worden aan zijn motivatie, zijn houding tegenover het werk enz. Volgens deze persoons-gerichte benadering was het 'niet door gebrek aan capaciteiten, maar door karakterfouten (dat) de meeste mensen zijn mislukt. Niet omdat zij het werk niet *kunnen* doen, maar omdat zij door hun karakterstructuur het *niet* (goed) *doen*, heeft men in zoveel bedrijven employé's die een schadepost zijn voor de efficiency van de organisatie (16)'. De arbeider mocht niet gezien worden als een verlengstuk van de machine, want ook op de werkvloer was hij een unieke, individuele en waardevolle persoon. In de *persoonlijkheds-psychotechniek* werd vaak gebruik gemaakt van projektietests, zoals de Rorschach-test en de 'Vier platen test', waarmee iemand 'gedwongen' werd zijn persoonlijkheid te onthullen. Het verschil tussen deze twee benaderingen bleef feitelijk echter zonder gevolgen voor de structuur van het arbeidsproces, omdat ook de aanhangers van de persoons-gerichte benadering hun visie op de mens en zijn werk slechts op het beperkte terrein van de selectieprocedure effectueerden. Daardoor bleef de functie van de beide benaderingen uiteindelijk hetzelfde: een *wetenschappelijk* gelegitimeerde distributie van arbeidskrachten waarbij de verhoging van de produktie het voornaamste doel was. De persoons-gerichte benadering was daarvoor in konfessionele kring vanwege de inbedding in de konfessionele mensvisie, een akseptabeler en daardoor wellicht effectiever instrument.

Op het terrein van opvoeding en onderwijs werd in konfessionele kring ook al vrij snel psychologie en pedagogie ingeschakeld. In 1931 werd aan de Vrije Universiteit in samenwerking met de 'christelijke vereniging tot opvoeding van idiote en achterlijke kinderen', het '*Faedologisch Instituut*' opgericht, terwijl de katholieke universiteit in Nijmegen in 1934 volgde met de stichting van het pedologisch instituut '*St Joseph*'.

Wie daaruit konkludeert dat elke vorm van psychologie in katholieke en protestantse kring met open armen ontvangen werd, heeft het echter bij het verkeerde eind. Zag men in het gebruik van de psychotechniek op het terrein van de mens en zijn werk wel een aantal voordelen, voor het overige stond men toch nogal huiverig tegenover de empirische

psychologie. Zowel in katholieke als in protestantse kring bestond de vrees dat de uitkomsten van de psychologie, die zich tenslotte met de 'ziel' (zielkunde) bezighield, strijdig zouden kunnen zijn met de geloofsleer.

Nadat Rutten in 1933 aan de Katholieke Universiteit in Nijmegen benoemd was tot gewoon hoogleraar in 'de empirische en toegepaste zielkunde, speciaal voor de opvoedkunde', werd hij ontboden bij bisschop Diepen, die hem ondervroeg over zijn plannen met de psychologie. 'Rutten antwoordde dat de gangbare werkwijze was: theorieën afleiden uit het experiment. Dit klonk de bisschop verdacht in de oren; hij gaf Rutten dan ook te verstaan dat 'hij moest indachtig zijn dat hij weinig ervaren was en dat zijn colleges niet in strijd mochten zijn met de vrijheid van de wil* en dat hij deze kwestie ook niet ter sprake mocht brengen'. Voor alle zekerheid beloofde Diepen te zullen bidden op de goede afloop 'van een zo riskante onderneming'. (...) Ook tegen de toepassing van de psychologie in opvoedingskwesties had hij bezwaren: de katholieke opvoeding was in zijn visie primair een kwestie van de katholieke moraal (17)'. Rutten echter meende dat de experimentele psychologie niet in strijd was met de katholieke geloofsleer. Volgens Rutten wordt vanuit het geloof een oordeel over het gedrag uitgesproken; de psychologie daarentegen spreekt geen oordeel uit, is 'methodisch zonder confessie' en legt alleen de kondities bloot waaronder een bepaald gedrag optreedt.

Aan de Vrije Universiteit had reeds in het begin van deze eeuw de theoloog Bavinck gesteld dat er naast de religie een eigen plaats was voor de empirische psychologie. De theoloog Waterink die in 1929 aan de VU gewoon hoogleraar werd in de 'pedagogiek, de psychotechniek en de verdere toepassingen van de psychologie' dacht daar echter anders over. Naar zijn mening moest de gereformeerde dogmatiek van fundamenteel vormen 'ener psychologie vanuit de calvinistische visie (18)'. Een theoretische uitwerking daarvan vinden we bij hem echter niet, want hij was in de eerste plaats praktisch psycholoog.

* De 'vrije wil' nam in de Katholieke geloofsleer een centrale plaats in. (P.H.)

Als zodanig wist hij zich echter een groot gezag te verwerven. Met name op het terrein van de opvoeding werd Waterink in de jaren '30 en '40 de onbetwiste autoriteit in protestant Nederland. Hele generaties gereformeerden zijn opgevoed volgens de inzichten van Waterink, die hij in het blad *Moeder* ('Het Vakblad voor Moeders') aan de achterban doorgaf. 'Wijd en zijd in het land leefde het idee dat als er wat was met een kind, je de trein naar Amsterdam pakte om het probleem aan Waterink voor te leggen (19).' Zijn artikelen in *Moeder* waren meestal sterk paternalistisch en getuigden van de sterke verstrengeling van 'wetenschap' en geloof in het werk van Waterink. Een artikel over gezag en de grenzen van gezag bijvoorbeeld eindigde hij als volgt: 'Pieker dus niet te veel over deze problemen, moeder. Maar geef u biddend met heel uw hart, als moeder van uw kinderen; dan zullen zij zich ook in liefde aan u geven en onder uw gezag zich weten in veilige hoede.' Tegelijkertijd echter drongen op deze wijze opvattingen uit de ontwikkelingspsychologie en pedagogie door tot de achterban, 'christenmoeders' van gereformeerd-burgerlijke huize, die gezag en orde, plichtsbesef en opoffering met de paplepel ingegoten hadden gekregen. Zijn in gereformeerde kring ongewone pleidooi voor grondige seksuele voorlichting, zijn opvatting dat ouders zich moeten inleven in de wereld van het kind ('Gij moet weten wat des kinds is') waren even zovele breuken met de gereformeerde moraal. Desalniettemin wonnen dergelijke opvattingen terrein, omdat Waterink als *gereformeerd* geleerde niet alleen het odium van deskundigheid had, maar ook een voor de achterban vertrouwde taal sprak en daardoor gezaghebbend en betrouwbaar was.

Zowel binnen de katholieke als binnen de gereformeerde zuil begonnen ontwikkelingspsychologie en pedagogie via het gezag dat personen als Rutten en Waterink in eigen kring genoten, terreinen te bezetten die voorheen aan de kerk of de theologie toebehoorden. (Zie ook de bijdrage van Abma.) Ideeën, die een breuk betekenden met de traditionele konfessionele moraal werden op deze wijze binnengesluisd in het gedachtengoed van het katholieke en gereformeerde volksdeel. Rutten, Waterink en anderen leverden daardoor onbedoeld een bijdrage aan het proces van de inhoudelijke dekonfessionalisering van opvoeding en onderwijs dat zich met de opkomst van een empirische opvoedkunde in gang zette.

Opleiding en professionalisering

Sinds 1921 kon de psychologie als hoofdvak gekozen worden in het doktoraalprogramma wijsbegeerte. Een situatie die tot in de tweede wereldoorlog ongewijzigd bleef. Tot dit doktoraalprogramma gaf ieder kandidaatsexamen toegang. Bijvoorbeeld iemand met een kandidaatsexamen Indisch recht kon vervolgens een doktoraalexamen in de wijsbegeerte afleggen met psychologie als hoofd- of bijvak. Het kwam er dus in de praktijk op neer dat de studie psychologie niet langer dan $1\frac{1}{2}$ à 2 jaar duurde.

Het studieprogramma bestond hoofdzakelijk uit het volgen van kolleges over de diverse psychologieën, van dierpsychologie tot en met godsdienstpsychologie. Iemand als Rutten stelde ook het lezen van een roman van Dostojewski (o.a. 'De gebroeders Karamazow') verplicht. Behalve kolleges was er ook een soort praktikum. Dit praktikum had het karakter van een demonstratie. De studenten maakten kennis met de apparaten die traditioneel in de experimentele psychologie gebruikt werden: chronometer, kleurenmenger, apparaten ter bepaling van verschildrempels, apparatuur om reaktietijden te meten en dergelijke. Het verrichten van zelfstandig onderzoek vormde geen onderdeel van de opleiding. Duijker merkt over de opleiding in die tijd op: 'Wij* hebben onze kennis van de psychologie moeten putten uit een toentertijd zeer gezaghebbend boek: het *Lehrbuch der experimentellen Psychologie* van Fröbes, twee dikke pillen. In dat boek wordt aan het behaviorisme** slechts anderhalve pagina gewijd. De psychoanalyse wordt besproken in 6 of 7 pagina's. In het hele boek komt het begrip significantie niet voor. De algemene oriëntatie van de opleiding en de psychologie in Nederland was Duits. Van wat er in de Verenigde Staten gebeurde, vernamen we weinig of niets. De bibliotheken stonden vol Duitse tijdschriften, maar Amerikaanse tijdschriften waren er heel weinig.' (*Duijker*)

* aan de GU in Amsterdam (P.H.)

**Het behaviorisme gaf toen in de Verenigde Staten de toon aan (P.H.)

Wat psychologen in de praktijk zoal deden, werd in de opleiding meestal ook niet duidelijk. Daarbij moet wel bedacht worden dat er tot de jaren '40 nog maar heel weinig psychologen waren. Van 1921 tot en met 1940 hadden in totaal slechts 51 personen een doktoraal examen wijsbegeerte met hoofdvak psychologie afgelegd. Daarvan ging lang niet iedereen na de studie in de praktijk ook als psycholoog werken. Na de tweede wereldoorlog nam het aantal studenten in de psychologie enorm toe. In 1976 waren er al bijna 5000 afgestudeerde psychologen.

Inmiddels was in 1938 wel een beroepsvereniging ontstaan, het *Nederlands instituut van praktiseerende psychologen (NIPP)*. De direkte aanleiding tot de oprichting van het NIPP was een ruzie tussen Waterink en Révész (hoogleraar aan de GU) over de selectie van kadetten voor de KMA in Breda. Er was behoefte aan een instantie om dit soort beroepsgeschillen te regelen. Ook het groeiend onbehagen van de 'echte' psychologen over allerlei niet-psychologisch geschoolde 'beunhazen' die testen afnamen en school- en beroepskeuze-adviezen uitbrachten speelde een rol bij de oprichting van het NIPP. Vóór die tijd waren er al wel een aantal psychologische verenigingen geweest, zoals de *Psychologische studievereniging* en de *Nederlandse vereniging voor psychologen*, maar deze hadden veeleer het karakter van studiegroepen gehad die lezingen organiseerden en waarin over allerlei psychologische onderwerpen van gedachten gewisseld werd.

Van deze verenigingen waren ook artsen, psychiaters, fysiologen en andere 'geïnteresseerden' lid geweest. Tot het NIPP werden echter alleen personen toegelaten die een doktoraalexamen met hoofdvak psychologie hadden afgelegd en bovendien praktische ervaring hadden. Bij uitzondering kon het bestuur ook niet-psychologen voor het lidmaatschap voordragen 'op grond van psychologische publicaties en praktische werkzaamheden op het terrein der toegepaste psychologie'. Het NIPP was bedoeld om de professie te organiseren. Ook al waren er in 1946 nog niet meer dan 36 leden, een nieuwe beroepsgroep van praktiserend psychologen was gevestigd. Volgend Ter Meulen en Van Hoorn (zie hun bijdrage) was deze professionalisering een uitvloeisel van het ontstaan van interventiegericht psychologische praktijken in het interbellum.

Sociologie in het interbellum

De opkomst van een empirische sociologie

De eerste aanzetten tot de beoefening van de sociologie in Nederland werden volgens Van Doorn (1964) en Van Peype (1979) op het eind van de 19e eeuw gegeven (20). Op dat moment speelde in West-Europa de 'sociale quaestie': het probleem van de massale proletarisering als gevolg van de industriële revolutie. In marxistische en radikaal-liberale kring werd onderkend dat het proletariseringsvraagstuk een sociaal-structureel probleem was en niet kon worden teruggevoerd op individuele onwil of onvermogen. Ook in konfessionele kring brak dit inzicht bij sommigen door, bijvoorbeeld bij figuren als Schaepman, Talma en bij Abraham Kuyper in zijn 'rode rede' (*Het sociale vraagstuk en de Christelijke religie*, uitgesproken op het eerste christelijk-sociaal congres in 1891). Dit impliceerde dat een sociale politiek geboden was. Een van de eerste voorbeelden daarvan was het wetje betreffende de kinderarbeid van Sam van Houten (1874).

In deze kontekst van sociale problemen ten gevolge van de industrialisatie, stonden radikaal-liberalen als Quack en Treub een wetenschap voor, 'die niet een 'fragment' van de maatschappelijke orde in studie nam, maar de maatschappij als geheel in bouw en ontwikkeling (21)'. Deze wetenschap (sociologie) moest zowel de ekonomie als 'de wetenschappen van het recht' in zich opnemen. Ze kon het fundament vormen van de vereiste sociale politiek.

Ook bij de marxisten stond uiteraard een omvattende analyse van de maatschappij hoog in het vaandel geschreven. De eerste generatie marxistische theoretici in Nederland was met name te vinden bij het socialistische blad *De Nieuwe Tijd*. Onder hen Frank van der Goes, Herman Gorter, Henriëtte Roland Holst en Anton Pannekoek. Deze 'eerste generatie' heeft zich sterk toegelegd op het uitleggen en verdedigen van de theorie van Marx (22). Daarnaast werden zij vooral bekend door hun kultuursociologische geschriften over onderwerpen als moraal, ideologie en kunst.

In de eerste decennia van deze eeuw raakten de relaties van de als een omvattende maatschappijwetenschap aangediende sociologie met de rechtswetenschappen en de ekonomie steeds meer op de achtergrond. Uiteindelijk werd in het Akademisch Statuut van 1921 bepaald dat de sociologie zou worden ondergebracht bij de sociale geografie. In de gangbare geschiedschrijving van de sociologie in Nederland (23) wordt het ontwikkelingspatroon vanaf dat moment grotendeels geweven rond de personen van Steinmetz en Bongers. Beide waren van huis uit jurist. Steinmetz had in de eerste plaats belangstelling voor de volkenkunde, Bongers' voorliefde ging uit naar de kriminologie. Zij doceerden beide aan de Gemeente-Universiteit van Amsterdam.

Steinmetz (1862-1940), wiens leeropdracht zowel sociale geografie als etnologie omvatte, was bij uitstek een exponent van de positivistische stroming in de maatschappijwetenschappen die de nadruk legde op empirisch onderzoek en de inductieve methode propageerde. Hij had grondig het land aan de spekulatieve sociologische systeembouw waaraan velen zich in die tijd 'bezondigden'. Empirisch onderzoek en eerbied voor de feiten stonden bij hem voorop. Zoeken naar de feiten inplaats van naar 'het wezen', daar ging het vooralsnog om: 'Alle redeneringen over het 'wezen' van een of ander begrip (demokratie, gemeenschap, staat, enz.) komen mij voor niets meer dan tijdverkwisting (te zijn). (...) De 'dialectische methode' heeft nog nooit tot iets bruikbaar geleid. (...) Ook de logische deductie kan in onze wetenschap maar een bescheiden taak vervullen, en dan nog alleen maar, wanneer zij zich in nauwe samenhang met de inductie en de feiten beweegt (24).' De waarneming, verzameling en beschrijving van de feiten gingen volgens Steinmetz vooraf aan het ontdekken van gezochte 'regelmatigheden', een wetenschapstheoretisch inmiddels onhoudbaar gebleken positie. Dit voorwerk was de taak van de door Steinmetz gepropageerde sociografie. Deze strikt empirische, sociografische oriëntatie bracht Steinmetz in zijn kolleges op zijn leerlingen over. Ze werd het waarmede van de Amsterdamse sociografen.

De nadruk op het verzamelen van feiten heeft volgens sommigen het werk van de Amsterdamse school van sociografen tamelijk onvruchtbaar gemaakt. Van Doorn

schrijft: 'Het teleurstellende resultaat kon niet uitblijven. De meeste, ook vele van de beste, sociografische monografieën omvatten een vrijwel ongeïntegreerd overzicht van grondsoorten en afwatering, schedelvorm, streektaal en mentaliteit, tot en met bevolkingspiramide, fabriekstoestanden, onderwijs-apparaat en godsdienstige beleving van een sociale, meest regionaal begrensde groepering (25).' Anderen, zoals Brunt en Bovenkerk, hebben meer waardering voor het werk van de sociografen: 'Het kan zijn, dat de meeste van de vooroorlogse sociografische studies mank gingen aan een gebrekkige sociologische visie, anderzijds gaven zij blijk van een bredere oriëntatie dan het gros van het hedendaags sociologisch onderzoek (26).' Met name het gevoel voor het belang van de historische dimensie was bij de sociografen veel meer aanwezig dan bij de beoefenaren van de 'moderne' (struktureel-funktionalistische) sociologie.

De meeste sociografische studies verrieden de verbondenheid met de geografie. Ze handelden vaak over dorp en stad, zaken in ieder geval die 'op de kaart aanwijsbaar waren'. Er waren echter ook een aantal studies waarin het aardrijkskundige element geen rol van betekenis speelde, zoals die van Kruijt over de onkerkelijkheid in Nederland, die van Dijkhuis over de Jordaners, Van Keek's 'Chineesche Immigranten in Nederland' en heertje's 'ateliermeisje van Amsterdam'. Al met al kwamen in de sociografische studies een grote reeks onderwerpen aan bod, 'van schapenschurft tot Christian Science' zoals wel eens spottend is opgemerkt. In ieder geval was de sociografie breder georiënteerd dan later wel eens is voorgesteld (29).

Wanneer het de ontwikkeling van de empirische sociologie in Nederland betreft, wordt in de schaduw van Steinmetz meestal de naam van Bonger genoemd. W.A. Bonger werd in 1922 de eerste gewoon hoogleraar in de sociologie, dat toen onder andere voor studenten in de sociale geografie een verplicht bijvak was. Evenals Steinmetz benadrukte Bonger het belang van empirisch onderzoek. Ook hij wilde de sociologie via 'het onderzoek der feiten' een volwaardige status als empirische wetenschap bezorgen. Deze sociologie moest volgens Bonger (en niet alleen volgens hem) bovendien gelijkstaan aan 'de sociale wetenschappen tezamen'. Er was behoefte aan een disci-

pline die een geïntegreerd beeld van de sociale werkelijkheid kon geven. Tijdens de oprichtingsvergadering van de *Nederlandsche Sociologische Vereeniging* (1936) zei Bongers in zijn toespraak: 'Van de specialisering mag geen kwaad woord gezegd worden. (...) Maar het is een open deur openen, wanneer men erop wijst dat aan vërgaande arbeidsdeling nadelen, ja zelfs gevaren verbonden zijn. (...) Overal in de wetenschappelijke wereld worden die nadelen gevoeld. Er is een groeiend verlangen naar synthese (28).' De sociologie zou die synthese tot stand moeten brengen. In het bestuur van de NSV waren dan ook vertegenwoordigers van verschillende sociale wetenschappen (historici, ekonomen, ethnologen, juristen) opgenomen. Dit paste geheel in het toen nog bij velen levende ideaal van de sociologie als een *algemene* maatschappijwetenschap. Ook bij de oprichting van het tijdschrift *Mensch en Maatschappij* in 1925 speelde dit ideaal een belangrijke rol. In dit tijdschrift, waaraan Steinmetz en Bongers als redacteuren meewerkten, werd gepoogd de 'differentieering' in de sociale wetenschappen tegen te gaan door daarin 'Anthropologie, Psychologie, Erfelijkheidslcer, Eugenese, Praehistorie, Ethnologie, Sociographie, Sociologie, Criminologie, Ethiek, Rechtsphilosophie' bijeen te brengen. Er waren ook voorstanders van een *autonome* sociologie met een eigen, van andere sociale wetenschappen afgeperkt onderzoeksobject, maar pas na de tweede wereldoorlog zou deze opvatting de overhand krijgen.

Ook elders in Nederland hielden zich nog wel een beperkt aantal personen bezig met de beoefening van de sociologie. Maar Steinmetz en Bongers met hun Amsterdamse school hadden in die tijd toch verreweg de grootste wetenschappelijke en maatschappelijke uitstraling.

Sociologie en zuilen

Het verzuilde karakter van de Nederlandse samenleving, hoewel niet zelf onderwerp van reflectie door sociologen, drukte zich wel uit in de toenmalige sociologiebeoefening. Van Heerikhuizen en Köbben onderscheidde een R.K. sociologie die werd onderwezen op de priesterseminaria, een reformatische

sociologie aan de VU, een marxistische sociologie waarvoor op initiatief van de SDAP en het NVV in de jaren '30 een bijzondere leerstoel werd ingesteld aan de rijksuniversiteit te Utrecht, en tenslotte een neutrale (officiële) sociologie (29). Het bestaan van verzuilde sociologieën hing mede samen met de toenmalige, in verschillende zuilen levende opvatting dat de sociologie niet alleen een algemene maatschappijwetenschap moest zijn, maar ook een algemene maatschappijwetenschap moest verschaffen. (Zie de bijdrage van Gastelaars.)

De Katholieke Encyclopaedie van 1938 omschreef de sociologie ('in eigenlijke zin') als 'de maatschappijleer die zich bezighoudt met het ontstaan en het doel van de menselijke samenleving (30)'. Vanzelfsprekend stond een dergelijke opvatting van de sociologie op gespannen voet met de positivistische sociologiebeoefening zoals die onder andere door Steinmetz en Bongers werd voorgestaan. De katholieke Aengenent schreef dan ook in 1931: 'De verwachtingen aangaande deze jonge wetenschap zijn bitter teleurgesteld. En dat kan ook niet anders. Want de terzijdestelling van alle wijsbegeerte moest leiden tot uiterste eenzijdigheid (31).' De wijsbegeerte waarop hier gedoeld werd, was de katholieke sociale leer. Deze vormde het katholieke antwoord op de sociale kwestie en lag verankerd in de pauselijke encyclieken *Rerum Novarum* (1891) en *Quadragesimo Anno* (1931). Daarin werd gepleit voor het samenbrengen van allen, die tot eenzelfde beroep of bedrijf behoorden, in korporaties. Deze korporaties zouden economische beslissingsbevoegdheid moeten krijgen.

Er werd verondersteld dat in deze op het middeleeuwse gildenstelsel geïnspireerde korporaties geen belangentegenstellingen zouden bestaan tussen werkgevers en werknemers. De beide encyclieken vormden het onwankelbaar uitgangspunt van de sociologiebeoefening in katholieke kring. De katholieke sociologen lieten geen gelegenheid voorbijgaan om aan te tonen dat hun inzichten strookten met deze beide kerkdokumenten. In *Quadragesimo Anno* sprak de katholieke kerk op haar beurt expliciet haar vreugde uit over het ontstaan van een katholieke sociologie. Voor de tweede wereldoorlog was de katholieke sociologie nog geheel en al het wetenschappelijk gelegitimeerde verlengstuk van de sociale leer van de katholieke kerk. In dat verband was de sociologie

'de studie van den mensch in zijn maatschappelijke kwaliteit, zoals hij naar God heen moet, en wat de maatschappij hem daartoe moet bieden (32)'.

Ook in reformatorische kring was er van een sociologie, los van de sociale wijsbegeerte nog geen sprake. Pas in 1949 werd aan de VU een leerstoel in de sociologie ingesteld. Voor de tweede wereldoorlog viel hier de nadruk op de kalvinistische wijsbegeerte van Dooyeweerd en Vollenhoven. Het uitgangspunt van deze wijsbegeerte vormde Kuypers' beginsel van de soevereiniteit in eigen kring. Dit beginsel, dat verwantschap vertoonde met het katholieke korporatistische denken, hield in dat in de samenleving verschillende kringen (kerk, staat, gezin, bedrijf, enz.) werden onderscheiden, die elk op hun eigen terrein soeverein zijn. G.Kuiper Hzn (1980) komt bij een terugblik op de sociologiebeoefening aan de VU vóór 1950 tot een nogal negatief oordeel: 'Men kan niet zeggen dat de christenen behoefte kregen aan een sociologie als Wirklichkeitswetenschap, hetgeen niet betekent dat zij zich geen van allen bekommerden om 'architectonische structuurverandering'. Het theologisch, noch het algemeen cultuurklimaat drong de gereformeerde elite tot wat de sociale wetenschappen worden genoemd (33).' Met spijt constateert Kuiper dat de sociologie aan de VU een marginale positie innam en buiten de 'main stream sociology' stond. Kuiper laat zich in zijn terugblik naar mijn mening teveel leiden door het beeld van de 'moderne' sociologie als de echte (wetenschappelijke) sociologie. In ieder geval komt hij niet tot een diepgaande analyse van de plaats en de functie van de kalvinistische sociale wijsbegeerte in reformatorische kring.

Voor de tweede wereldoorlog liet in konfessionele kring de normatieve maatschappijbeschouwing nog geen ruimte voor een empirische sociologie. Pas wanneer na de tweede wereldoorlog een instrumentele, interventiegerichte sociologie tot wasdom komt, ontstaat die ruimte er wel.

Ook bij de vroege marxisten speelde hun maatschappijvisie een voorname rol bij het optreden in de universitaire wereld. Toen Frank van der Goes in 1900 een docentschap in de marxistische sociologie verkreeg aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, sprak hij in zijn openbare les uit 'beleefdheidsbetuigingen tot gemeentelijke en univer-

sitaire autoriteiten' overbodig te vinden en voegde daaraan toe: 'van velen ben ik door een onoverbrugbare maatschappelijke en ook wetenschappelijke klove gescheiden (34)'. Latere marxisten als Bongger, De Wolff en Kuyper legden veel meer de nadruk op de sociologie als een empirische wetenschap. Zij deelden de positivistische instelling van Steinmetz. Naar hun mening moesten maatschappijwetenschap en maatschappijvisie streng gescheiden worden. De opvatting van de sociologie als een wetenschappelijk onderbouwde maatschappijvisie had bij hen plaats gemaakt voor die van de sociologie als een *algemene maatschappijwetenschap* zonder meer. Deze nadruk op en het vechten voor een sociologie die voldeed aan de door het positivisme gestelde eisen voor een 'echte' wetenschap bracht mensen als Steinmetz en Bongger bij elkaar, ondanks hun grote verschillen in maatschappijvisie.

In de jaren '30 werd het pleiten voor een *autonome sociologie* sterker. Langzaam maar zeker verschoof het aksent van een algemene maatschappijwetenschap in dienst van het openbaar debat over tal van maatschappelijke vraagstukken naar een autonome sociologie ten dienste van planning en beleid van vooral de overheid; een ontwikkeling die zich met de nodige transformaties na de tweede wereldoorlog in sneltreinvaart zou voortzetten (zie de bijdrage van Gastelaars).

De sociografie in de praktijk

'Wij, althans de meesten onzer, stellen ons niet langer tevreden met de rol van toeschouwer. Wij hebben de pretentie de gang van zaken in de samenleving te beïnvloeden'. Dit schrijft Köbben in zijn artikel *Status en staat van de sociale wetenschappen thans* (35). Bij Steinmetz en Bongger was een dergelijke pretentie niet of nauwelijks aanwezig. 'Bongger en anderen zagen de socioloog par excellence als de toeschouwer van buitenaf, die juist door zijn afzijdigheid een onbevooroordeelde kijk op de maatschappij zou kunnen ontwikkelen', schrijft Köbben in hetzelfde artikel. 'Toegepaste wetenschap ligt buiten ons gebied', zei Bongger zelf over de NSV. En van de leden zei hij: 'Wij zijn theoretici

zonder meer.' Steinmetz wordt door zijn leerlingen (36) omschreven als een kamergeleerde zonder invloedrijke politieke en maatschappelijke relaties. Veel van Steinmetz' leerlingen waren in het dagelijks leven leraar aardrijkskunde en schreven bij hem uit wetenschappelijke interesse en bij wijze van vrijetijdsbesteding hun dissertatie. Naar specifieke toepassingen van zijn sociografie heeft Steinmetz nooit gezocht. 'Steinmetz heeft nooit aan de link met de praktijk gebracht, denk ik; in ieder geval daar nooit iets van laten blijken.' (*Snoep*)

Tot in de dertiger jaren speelde de sociologiebeoefening zich grotendeels in de sfeer der openbaarheid af. Het referentiekader was de wetenschap of de sociale filosofie. De rol van de socioloog was die van 'politiek kommentator en geleerde' (zie de bijdrage van Gastelaars). De komst van Ter Veen, in 1927 als lector naast Steinmetz, in 1933 als diens opvolger voor de sociale geografie, markeerde een verandering in de rol en de pretentie van de socioloog. Ter Veen, als wetenschapper en leermeester minder inspirerend dan Steinmetz, propageerde als een van de eersten en met verve de sociologie en de sociografie als belangrijke hulpmiddelen voor het beleid. Aan het eind van de twintiger jaren schreef hij wervende stukjes in bladen als *De Gemeente* en *De Gemeentestem*, met de bedoeling de gemeenten warm te maken voor het in dienst nemen van sociografen. Diverse reisverenigingen schreef hij aan met de bedoeling zijn studenten als reisleider geplaatst te krijgen. (*Snoep*)

Ter Veen was in 1925 gepromoveerd op een sociaal-historische studie over de drooglegging en kolonisatie van de Haarlemmermeer, die in de tweede helft van de 19e eeuw had plaatsgevonden. Het ontstaan van een nieuwe gemeenschap in de drooggelegde Haarlemmermeer was gebeurd zonder noemenswaardige begeleiding of voorbereiding van overheidswege. Voorzieningen (zoals huizen, een goede afwatering enz.) waren er niet. Het bestaan van de kolonisten was daardoor hard. Ter Veen meende dat dit proces in de nieuwe Zuiderzeepolders planmatig en met deskundige begeleiding van overheidswege moest verlopen. De sociografen waren naar zijn mening bij uitstek de deskundigen die bij 'de bouw van een nieuwe samenleving' betrokken moesten worden. Hij hield zijn leerlingen de in dit opzicht treffende vergelijking

met de ingenieurs ('neutrale' toepassing van de natuurwetenschappen in de techniek) voor: 'Wat jullie nu moeten worden is de sociaal ingenieur, die de krachten in de maatschappij probeert te berekenen om daarna te gaan bouwen met de opgedane kennis.' Toen de eerste Zuiderzeepolders dan ook gereed kwamen, was Ter Veen er als een haas bij omdat hij dacht: 'dit is een gelegenheid voor mijn mensen. hier moet gebouwd worden aan een nieuwe maatschappij; daar moeten we de sociaal-ingenieurs voor opstellen.' (*Snoep*)

Ter Veen slaagde erin zich een positie te verwerven in de beleidsorganen voor de drooglegging van de Zuiderzee, waardoor hij zijn opvattingen ter bestender plekke kon ventileren en de sociografen naar voren kon schuiven. In tegenstelling tot Steinmetz, 'trok Ter Veen erop uit, knoopte relaties aan en probeerde zijn mensen te slijten'. (*Groenman*) Zijn studenten stuurde Ter Veen de polder (de Wieringermeer) in met vragenlijsten die ze aan landarbeiders en boeren moesten voorleggen. 'Wat Ter Veen interesseerde, was natuurlijk wat er voor samenleving ontstond van mensen die van heinde en verre kwamen. Hoe gaat dat, hoe komt daar een nieuwe samenleving tot stand?' (*Groenman*) Inmiddels was men er op het politiek-bestuurlijke vlak ook van overtuigd geraakt dat de kolonisatie van de nieuwe polders niet meer zo ongeordend kon verlopen als in de Haarlemmermeer. Een selectie onder mensen die zich aanmeldten voor de Wieringermeerpolder werd nodig geacht. 'Je moest daar natuurlijk goede boeren krijgen, maar niet in het ene dorp alleen gereformeerden en in het andere alleen katholieken. Het moest een beetje gemêleerd worden.' (*Snoep*) Hier lag op den duur een praktische taak voor de 'sociaal-ingenieurs' van Ter Veen.

Behalve in de *Stichting tot Bevolkingsonderzoek van de Drooggelegde Zuiderzeepolders* zag Ter Veen mogelijkheden voor toepassing van de sociografie in het *Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk* (ISONEVO). Bij de oprichting van dit instituut in 1940 was hij nauw betrokken. Het instituut probeerde her en der onderzoeksopdrachten te verwerven. Zo kreeg het ISONEVO in 1943 (!) een opdracht los van het ministerie van landbouw om 25 monografieën te maken van plattelandsgemeenten ten behoeve van maatschappelijk werksters die daar te werk waren gesteld.

Volgens Jonker wordt de sociologie van de jaren '50 en de eerste helft van de jaren '60 gekenmerkt door een interventiepretentie. 'De sociale wetenschappen wordt een belangrijke taak toegedacht, niet alleen voor het aandragen van beleidsondersteunende gegevens, maar ook voor de uitvoering en zelfs gedeeltelijk bij de bepaling van het beleid (37).' Deze interventiepretentie ontstond onder sociologen reeds in de jaren '30. In deze periode raakten sociologen en sociografen als zodanig voor het eerst betrokken bij het beleid van met name de overheid. Dit was vooral een gevolg van de grote sociaal-ekonomische crisis in de jaren '30 en de toenemende bevolkingsdruk, die geleid hadden tot pleidooien voor en ook tot feitelijk overheidsingrijpen in de ekonomie en het sociale leven. De liberale ekonomie werd dankzij de crisis definitief vervuuld voor een meer gemengde ekonomie, waarin een grotere rol voor de overheid was weggelegd. De bevolkingstoename leidde tot stedebouwkundige planning en speelde ook een rol bij het besluit delen van de Zuiderzee in te polderen. De planningsgedachte kwam in het interbellum steeds meer op en kreëerde een gat in de markt waar de sociografen insprongen. Hierdoor werd het mogelijk dat iemand als Ter Veen een netwerk van relaties met overheidsinstanties, kerken, de politiek enz. tot stand kon brengen en kon bewerkstelligen dat voor afgestudeerde sociografen steeds meer banen buiten het onderwijs gekreëerd werden.

De met het opkomen van een interventiegerichte wetenschap gepaard gaande professionalisering vond wat de sociologie betreft pas echt na de tweede wereldoorlog plaats. De NSV werd na '45 hoe langer hoe meer een vereniging waarvan alleen nog maar sociologen lid waren. Het integreren van de sociale wetenschappen werd vervuuld voor het organiseren van de eigen professie.

Het theoretisch klimaat

De sociologiebeoefening in het interbellum vond plaats in een politiek klimaat dat over het algemeen als konservatief te bestempelen is. Van Heerikhuizen en Wilterdink wijzen erop dat de verschillende varianten van het konservatisme met elkaar gemeen hadden (en hebben) dat ze zich verzetten tegen

het ideaal van sociale gelijkheid en bestaande vormen van sociale ongelijkheid verdedigden (38). Dit konservatieve klimaat had ook zijn weerslag op de sociologie van die dagen. Vooral in de sociologische inleidingen van Steinmetz (*Inleiding tot de sociologie*; 1937), Bierens de Haan (*Gemeenschap en Maatschappij*; 1939) en Bouman (*Sociologie, begrippen en problemen*; 1940) was dit duidelijk merkbaar.

De evolutieleer en het sociaal-darwinisme hadden grote invloed op het denken over mens en maatschappij. Bij diverse auteurs speelden biologistische argumenten een belangrijke rol, al leidde dit slechts zelden tot rechtstreeks racistische betogen. Ook al verzette een enkele sociograaf of socioloog zich in zijn publikaties tegen het racisme en het antisemitisme in Duitsland, het bestaan van een samenhang tussen ras en geestelijke eigenschappen werd daarbij toch niet of nauwelijks in twijfel getrokken. Zelfs het werk van de marxist en fel bestrijder van het nationaal-socialisme, Bonger, was vaak duidelijk biologistisch van inslag. In zijn bekende boek *Problemen der democratie* (1934) vinden we een sterke nadruk op biologisch (erfelijk) bepaalde ongelijkheid. 'De vrouw achtte hij qua aanleg minder geschikt voor de democratie (al is hij toch vóór vrouwenkiesrecht); hij meent dat nauwelijks 15% van de bevolking in staat is meer dan lager onderwijs met succes te volgen; hij pleit voor een studie over het verband tussen lichaamsbouw en democratie: 'de democraten zijn vermoedelijk te vinden onder het pyknische, de autocraten onder het sthenische en asthenische type', aldus Bonger (39). In zijn *Ras en Misdaad* (1939) schrijft hij dat 'de aangeboren intelligentie van den Neger geringer is' en besluit dit boek met de opmerking: 'de rassen verschillen, dit mag wel als zeker worden aangenomen, niet alleen fysiek, maar ook psychisch (40).' In *Mensch en Maatschappij* verschenen vanaf de oprichting regelmatig artikelen handelend over de eugenetika, 'de studie van de voorwaarden, die de geboorte beheersen van sociaal-wenselijke personen'. In allerlei publikaties kwam een biologistische denktrant naar voren, die in die dagen vrij algemeen, ook onder sociologen, heerste.

Dit hoeft nog niet direkt te betekenen dat de sociografie/sociologie in het interbellum rechtstreeks als konservatief bestempeld moet worden. Biervliet

c.s. stellen 'dat er wel een biologistische denktrant heerste, maar men wilde liever geen onderbovenschikking maken wat betreft geestelijke verschillen die men tussen de verschillende rassen meende te kunnen konstateren (41)'. Van Heerikhuizen en Wilterdink komen zelfs tot de konklusie dat 'de sociografische onderzoeken en artikelen die werden gepubliceerd in *Mensch en Maatschappij* over het algemeen minder konservatief waren dan 'het culturele klimaat' in het Nederland van de jaren '30 zou doen verwachten (42)'. Het is echter wel duidelijk dat ook de empirisch sociologen bij hun zoeken naar de feiten niet loskwamen van de 'common sense' opvattingen over de maatschappij. Hadden zij ook anders gekund?

Bij een terugblik op de periode tussen de beide wereldoorlogen, moeten de verzuiling, de economische crisis en haar gevolgen, de opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland en tenslotte de bevolkingsgroei in Nederland (van ruim 5 miljoen in 1900 naar bijna 9 miljoen in 1940) zonder meer gerekend worden tot de belangrijkste maatschappelijke verschijnselen van die dagen. Opmerkelijk is daarom dat aan geen van deze verschijnselen systematisch aandacht werd besteed door sociologen en sociografen, een enkele uitzondering daargelaten. Op zijn minst twee oorzaken zijn daarvoor aan te wijzen.

In de eerste plaats heerste in academische kringen voor de tweede wereldoorlog een zekere afkeer van politieke betrokkenheid. Men voelde zich als wetenschapper verheven boven het politieke gedoe. Het hele academische milieu was ook veel meer geïsoleerd van de rest van de samenleving dan nu het geval is. Studenten en docenten kwamen vaak uit de 'betere' kringen en kenden de werkloosheid en de daarmee gepaard gaande sociale ellende niet van nabij. 'Iets als de heersende werkloosheid speelde geen rol in de gesprekken, het speelde geen rol in je kijk op de wereld; dat was een onderwerp, dat lag in het ied- van daarbuiten.' (*Snoep*) De afkeer van de politiek in het algemeen en bij een aantal sociologen van de politiek van de nazi's wel zeer in het bijzonder, bracht hen misschien wel juist daardoor tot het onbewust negeren van het nationaal-socialisme als een interessant sociologisch verschijnsel.

In de tweede plaats raakte de sociografie in de jaren '30 betrokken bij het beleid en de planning van

de overheid. Zij ontwikkelde op deze wijze een instrumenteel karakter. Daardoor kwam onder andere het bevolkingsvraagstuk niet in het beeld bij de sociologen en sociografen, op een enkele uitzondering na (Bonger en Kruijt). De regering, de kerken en alle grote politieke partijen waren voor de oorlog tegen geboortebeperving. Daarop rustten nog te veel taboes. Het was bovendien niet in het belang van bijvoorbeeld de emancipatie van het katholieke volksdeel dat daarbij streefde naar een meerderheidspositie. Er was dan ook geen sprake van een actieve bevolkingspolitiek in de zin van het in de hand houden van de bevolkingsgroei. Beleid en planning ontbraken op dit terrein, reden waarom ook een instrumentele sociologie geen aandacht besteedde aan de bevolkingstoename. De verzuiling tenslotte was wellicht zozeer bepalend voor de vooroorlogse Nederlandse maatschappij, dat ze pas achteraf als zodanig herkend kon worden.

Wat de internationale oriëntatie van de Nederlandse sociologen betreft, deze was geheel en al op Duitsland gericht. Duitse sociologen als Weber, Tönnies, Vierkandt, Mannheim, Simmel e.a. hadden invloed op de sociologiebeoefening in Nederland. Wat in Noord-Amerika gebeurde drong niet door; het had althans geen merkbare invloed. Zelfs met het werk van de Chicago-school dat duidelijk verwantschap vertoonde met dat van de Amsterdamse school van sociografen, was men niet of nauwelijks bekend. 'De Nederlandse sociografen waren dōōr en dōōr Duits georiënteerd (44).'

Opleiding en perspectief

In de opleiding tot sociograaf kwam een 'lappenkaart' van vakken aan bod. Steinmetz was de mening toegedaan dat sociografen en sociologen een brede kennis van de maatschappij 'in heden en verleden' moesten hebben. In de opleiding moest volgens Steinmetz derhalve aandacht besteed worden aan de staatswetenschappen, de ekonomie, de geschiedenis, de psychologie, de sociologie, de aardrijkskunde en de etnologie. Dit alles vond plaats binnen het kader van de studie sociale aardrijkskunde, waarin Steinmetz in Amsterdam hoogleraar was.

Wat de studenten echter aantrok was de nadruk die in de opleiding gelegd werd op het 'sociale leven'. 'We zijn van die geografen geweest, die studeerden zonder atlas. Dat interesseerde je geen barst. Je was te lui om op de kaart op te zoeken waar het lag. Je was geïnteresseerd in het sociale leven.' (Groenman) Het was deze interesse die studenten uit verschillende fakulteiten naar de kolleges van Steinmetz en Bongers voerde.

Hilda Verwey-Jonker schrijft daarover: 'Er was in de jaren '30 geen sociale fakulteit, geen afgebakend studieprogramma. Men ging ook geen sociologie studeren, maar bijvoorbeeld aardrijkskunde. En dan werd men tijdens die studie attent gemaakt op de sociale processen, die achter de geografische feiten stonden. Of men begon, zoals ikzelf, in de juridische fakulteit en ontdekte dan, dat het rechtsstelsel een produkt was van een samenleving, waarvan we eigenlijk geen systematische studie hadden gemaakt. (...) bij velen kwamen vragen op, zoals: hoe leven andere groepen in deze maatschappij? Welke processen beheersen de samenleving? (...) Steinmetz en Bongers hebben uiteraard op dit soort vragen geen pasklaar antwoord gegeven. Maar zij hielpen ons ontdekken, dat er een wetenschap aan het groeien was, die op sommige van die vragen op den duur antwoord zou kunnen geven (44).'

Ook al heerste onder de studenten van Steinmetz, Bongers en Ter Veen niet het idee dat de sociologie al een echt volwassen wetenschap was, toch was er het algemene gevoel dat er iets belangrijks aan het ontstaan was. 'Er leefde het idee dat dit de aanpak was; het was een poging een omvattend idee over de samenleving te krijgen, zonder dat die poging al duidelijk een structuur opleverde, waarin helder werd wat we wilden bereiken. Maar het was een nieuwe aanpak en er werd enthousiast gestudeerd. Wat we toen eigenlijk allemaal vonden was, dat als je niet in deze richting studeerde, dan had je de kritische zin niet te pakken.' (Snoep) Ondanks de economische depressie en de oorlogsdreiging, waren de studenten en de docenten optimistisch over de toekomst van de sociale wetenschappen. Jonge sociografen probeerden als onbezoldigd docent (privat-docent) toegelaten te worden aan de universiteit, omdat ze geloofden in de mogelijkheden en de toekomst van hun vak.

Wanneer we dat vergelijken met de huidige aantallen, waren er in het interbellum nog maar een handjevol sociologen en sociografen. Naar schatting waren er rond 1930 zo'n 200 studenten in de sociale geografie en de etnologie (45). Van 1921 tot 1933 werden bij Steinmetz in totaal 51 doktoraalexamens in de sociale geografie afgelegd. In 1976 waren er inmiddels meer dan 7000 studenten in de sociologie, de politikologie en de antropologie. Alleen al in sociologische instituten werkten op dat moment 64 hoogleraren en 353 wetenschappelijke medewerkers. Telde de NSV voor de oorlog 120 leden, in 1976 waren dat er al 940.

Antropologie in het interbellum

Volkenkunde

en koloniaal bestuur

De opkomst en ontwikkeling van de antropologie in Nederland kan niet los gezien worden van het gegeven dat Indonesië toentertijd een kolonie van Nederland was.

Om Nederlands-Indië te kunnen besturen en de Nederlandse belangen aldaar te kunnen behartigen, moesten grote aantallen bestuursambtenaren opgeleid worden. Deze opleiding tot Indisch ambtenaar vond vanaf het midden van de vorige eeuw plaats in Delft en al spoedig ook in Leiden dat in 1902 het alleenrecht verwierf. Een lobby van oud-bestuursambtenaren om van de opleiding tot Indisch ambtenaar een volledige universitaire studie te maken, opdat deze ambtenaren 'in maatschappelijk standpunt van niemand in hunne omgeving zich de mindere behoeven te gevoelen', droeg eraan bij dat in 1921 tot de invoering van de studie Indologie werd overgegaan (46). Daarbij nam men aan 'dat de wetenschappelijke opleiding tevens eene vakopleiding kon en dan ook moest zijn (47)'. Eerst werd Indologie alleen aan de Rijksuniversiteit van Leiden gegeven. Vanaf 1925 kon men ook in Utrecht Indologie studeren. (zie verderop) De studie omvatte taalkundige vakken (Maleis, Javaans), instellingen van de islam, oude en jonge-

re geschiedenis van Nederlands-Indië, staathuishoudkunde, het adatrecht van Nederlands-Indië, het staats- en administratief recht der Nederlandse koloniën en de vergelijkende volkenkunde van Nederlands-Indië; een vrij uiteenlopend vakkenpakket, waarin de enige samenhang eigenlijk was dat alle vakken op Indonesië betrekking hadden of voor het besturen daarvan van pas kwamen.

Volkenkunde (etnologie; pas na de tweede wereldoorlog antropologie genoemd) maakte dus deel uit van de opleiding in de Indologie, zij het dat het om een volkenkunde van Nederlands-Indië ging. De volkenkunde was al vrij vroeg en samen met de taalkundige en juridische vakken van Nederlands-Indië tot de universiteiten toegelaten. Reeds in 1877 was in Leiden P.J.Veth benoemd tot hoogleraar in de 'Land- en Volkenkunde van den Oost-Indischen archipel' (de officiële leeropdracht luidde: 'de geschiedenis, letterkunde, oudheden, instellingen, zeden en gewoonten der volken van den Indischen archipel; de physische aardrijkskunde van den Indischen archipel'.) In datzelfde jaar werd J.M.Kan in Amsterdam benoemd tot hoogleraar in de 'physische en politieke aardrijkskunde en de land- en volkenkunde van Oost- en West Indië'. In 1907 volgde Steinmetz hem op als hoogleraar in de 'politieke geographie, ethnologie en de geographie en ethnologie van den Oost-Indischen archipel'.

Uit de instelling van deze leerstoelen blijkt wel hoezeer volkenkunde en Indonesië bij elkaar hoorden. Daarvoor zijn minstens drie redenen te geven. Allereerst was er een vrij algemene belangstelling voor Indonesië, mede gevoed door de koloniale belangen die Nederland daar had. Ten tweede kwam men in Nederland via reisverslagen, oud-bestuursambtenaren en missionarissen het nodige aan de weet over de verschillende volken van Indonesië. In een tijd waarin het verrichten van veldonderzoek nog geen usance was, werd op deze wijze veel basismateriaal aangedragen voor de beoefening van de volkenkunde. Tenslotte werd kennis over de volken van Indonesië van belang geacht voor de opleiding van bestuursambtenaren. G.A.Wilken die in 1885 Veth opvolgde, wees in een toespraak studenten die in staatsdienst naar Indië zouden gaan op het grote belang van 'de kennis van de godsdienstige denkbeelden en gebruiken, van rechtsbegrippen en instellingen, van de

zeden en denkwijzen, met één woord van de adat's des volks (...), opdat zij niet door onvoorzichtige handelingen, die den inlander kwetsen, zonder dat zij het vermoeden de belangen van het Gouvernement in het Oosten in de waagschaal brengen (48)'. Het was de taak van de volkenkundige, vaak zonder zelf ter plekke geweest te zijn, de veelheid van kulturen in de Indonesische archipel in kaart te brengen, met het doel op deze wijze achtergrondinformatie te verzamelen voor de opleiding van bestuursambtenaren. Tot en met 1945 bleef een niet onaanzienlijk deel van de etnologen daarop gericht (49).

In het interbellum begon zich echter een algemene, theoretische volkenkunde te ontwikkelen. De uitgesproken exponenten van deze ontwikkeling waren S.R. Steinmetz (1862-1940; zie vorige hoofdstuk) in Amsterdam en J.P.B. de Josselin de Jong (1886-1964) in Leiden. Beiden publiceerden weinig, maar hadden grote invloed op hun leerlingen. Beiden wisten zij een groep enthousiaste leerlingen om zich heen te verzamelen. Zo ontstond zowel een Leidse als een Amsterdamse school in de volkenkunde, waarvan de beide leermeesters en hun leerlingen overigens bijzonder weinig met elkaar ophadden.

De Leidse school

De Leidse volkenkunde was van oudsher het sterkst verbonden met de opleiding voor overzeese bestuursambtenaren. Vandaar ook dat in de eerste decennia van deze eeuw veel etnografisch materiaal in Indonesië verzameld werd, zonder de bedoeling daarmee antwoorden op theoretische vragen te vinden. Daarin kwam verandering toen in 1922 J.P.B. de Josselin de Jong benoemd werd op de door het Leidse Universiteitsfonds ingestelde bijzondere leerstoel voor de *algemene* volkenkunde (50). De Josselin de Jong was van huis uit linguïst; zijn dissertatie ging over bepaalde aspecten van Noord-Amerikaanse Indianentalen, waarvan hij er één in het veld bestudeerd had. Deze taalkundige achtergrond zou grote invloed uitoefenen op zijn theoretische ideeën op het gebied van de etnologie. Ten tijde van De Josselin de Jong's bijzonder hooglerarschap in de algemene volkenkunde, was de leer-

stoel in de volkenkunde van Nederlands-Indië bezet door de arts Nieuwenhuis. Nieuwenhuis was als wetenschapper en leermeester weinig inspirerend. In 1935 volgde De Josselin de Jong hem op, waarbij de leeropdracht veranderd werd in 'de volkenkunde van Nederlands-Indië in verband met de *algemene* volkenkunde'. De Josselin de Jong was namelijk van mening dat er een wisselwerking moest bestaan tussen algemene theorievorming en regionale studies in de volkenkunde. Bij hem werd kennis van de volken van Indonesië geplaatst in het perspectief van theoretische vragen. Op een kollege in de jaren '40 formuleerde hij het doel van de etnologie aldus: 'Het gaat wetenschappelijk beschouwd niet om een bepaalde cultuur, maar om de menselijke cultuur. Dus we willen op het spoor komen van de drijvende krachten, die in het cultuurleven werken, vroeger zou men zeggen 'wetten' (51).' Hij was op zoek naar de universalia die de 'moderne beschaving' en de culturen van de 'primitieven' met elkaar gemeen hebben. De Josselin de Jong was ervan overtuigd geraakt dat ook andere verschijnselen dan het taalgebruik door onbewuste regels gestuurd werden. Achter alle culturele verschijnselen ging naar zijn mening een onbewuste regelstructuur schuil. Onder invloed van het werk van Durkheim en Mauss en de ideeën van zijn vriend en kollega Rassers begon De Josselin de Jong de cultuur op te vatten als een alles omvattend systeem; aan de verschillende aspecten van de cultuur (sociale organisatie, religie enz.) liggen volgens deze opvatting dezelfde structurele systeemprincipes ten grondslag. Vanwege deze visie op de cultuur worden De Josselin de Jong en zijn leerlingen thans vrij algemeen beschouwd als de voorlopers van het structuralisme, waarvan de Franse antropoloog Lévi-Strauss de bekendste vertegenwoordiger is.

Ondanks de opvatting van cultuur als een alles omvattend systeem, viel in de Leidse volkenkunde de nadruk op de studie van mythen, systemen van huwelijk, verwantschapsorganisaties en andere symboolsystemen. Het economisch aspect, het rechtsaspect en het geografisch aspect kwamen minder aan bod, omdat daarvoor in Leiden aparte leerstoelen bestonden (onder andere 'tropisch-koloniale staathuishoudkunde' en 'het adatrecht van Nederlands-Indië').

Terwijl het aantal promoties bij Nieuwenhuis zeer beperkt bleef, vonden in deze periode bij De Josse-

lin de Jong een flink aantal promoties plaats over diverse onderwerpen en geografische gebieden, waaronder *The Serpent in the Kwakiutl Religion* (Locher, 1932), *De boomstamkano in Indonesië* (Nootboom, 1932), *Godsdienst en samenleving in Nederlandsch-Zuid-Nieuw Guinea* (Van Baal, 1934) en *Sociale structuurtypen in de Grootte Oost* (Van Wouden, 1935).

De Amsterdamse school

In tegenstelling tot Leiden, maakte de volkenkunde in Amsterdam deel uit van de studie in de aardrijkskunde. Hier was het Steinmetz die zijn stempel drukte op de etnologiebeoefening.

Steinmetz benadrukte ook hier het belang van empirisch onderzoek. Als zijn eerste taak zag hij het bijeenbrengen en klassificeren van etnografische gegevens uit reisverhalen en dergelijke, om zo uiteindelijk tot een katalogus van volken en kulturen te komen. Hij wilde daarin gegevens over meer dan 1000 volksstammen opnemen. Om financiële redenen is dit werk uiteindelijk onvoltooid gebleven (52). Steinmetz meende dat de vergelijking van verschillende volken uiteindelijk zou leiden tot betrouwbare generalisaties. Daarom lag bij het onderzoek van de Amsterdamse etnologen de nadruk op de vergelijking, de klassifikatie, het tellen en rubriceren van gegevens. Via inductie moest dan als vanzelf de theorie uit de feiten volgen.

Vanuit zijn evolutionistische optiek kon de etnologie volgens Steinmetz, door de studie van 'natuurvolken' in belangrijke mate bijdragen aan inzicht in het ontstaan en de ontwikkeling van de westerse cultuur en in 'de wildheid met hare opvattingen, gebruiken, gevoels- en denkwijze' die ook 'nog in ons midden voortleeft (53)'. Reeds in zijn oratie van 1908 omschreef hij de volkenkunde als het onderzoek van 'de veelheid der volken en tevens van al die verschijnselen die met die veelheid samenhangen. (...) Zij heeft dus niet alleen te maken met de zoogenaamde lagere volken. (...) Javanen, Chinezen, Israeliten, oude Grieken, Russen en Franschen behoren als volk alle even goed tot het gebied der Volkenkunde als de Australische horden, de Berber-

stammen van Noord-Afrika, de Irokezen, de Eskimo's (54).' Voor Steinmetz bestond er eigenlijk geen principiëel verschil tussen de sociologie en de etnologie; hoogstens een praktisch verschil. Daarbij was de taak van de etnologie: 'die Kulturlosen Völker in allen Richtungen zu studieren', terwijl de sociologie de 'kultuurvolken' voor haar rekening nam (55).

Stond bij de Leidse school het bestuderen van symbolssystemen voorop, de Amsterdammers waren meer geïnteresseerd in het sociale aspekt, zoals o.a. blijkt uit de studies van Van der Bij over het ontstaan en de ontwikkeling van de oorlog (1929), Ronhaar over de positie van de vrouw in matrilineaire samenlevingen (1930) en van Wisse over de zelfmoord (1933). Een enkele maal leidde de evolutionistische denktrant onder de 'Amsterdammers' tot een racistisch betoog. Een voorbeeld daarvan is de bespreking door Ronhaar van Moelia's dissertatie *Het primitieve denken in de moderne maatschappij*. Ronhaar beweert daarin dat de Indonesische 'inlanders' over een slecht geheugen beschikken, met name voor 'hoogere gevoelswaarden en bewustzijnsinhouden, welke maar al te spoedig hunne nawerking verliezen'. Met instemming citeert hij een rapport van een onderwijsinspecteur: 'wat de Hollanders in Indië tot stand gebracht hebben, had de inlander nooit gekund, daarvoor mist hij initiatief en doorzettingsvermogen (...). De Inlander kan niet logisch denken, kent slechts matig plichtsgevoel...' enzovoort (56).

Bij het emiritaat van Steinmetz werd zijn leerstoel opgesplitst in een professoraat in de sociale geografie voor Ter Veen en een lektoraat in de etnologie voor J.J.Fahrenfort. Deze zette de lijn van Steinmetz voort.

Het is opvallend dat Steinmetz noch zijn leerlingen, een enkeling uitgezonderd (57), veldwerk verrichtten in de derde wereld; dit ondanks de nadruk op het doen van empirisch onderzoek. Volgens Meerum Terwogt was veldwerk voor de Amsterdamse etnologen onmogelijk, omdat de financiën daarvoor ontbraken (58). Leidse etnologen met een Indologische opleiding konden daarentegen als bestuursambtenaar in Indonesië hun overheidsbetrekking combineren met antropologisch veldwerk ter plekke. In Amsterdam bestond evenwel geen opleiding Indologie. De 'Am-

sterdammers' waren echte 'armchair anthropologists'. Zij moesten het in hoofdzaak van literatuurstudie hebben; dit in tegenstelling tot hun sociografische kollega's die wel veel onderzoek in het veld deden.

Overigens waren er meer verschillen tussen Leiden en Amsterdam. Allereerst waren er belangrijke theoretische verschillen. De Josselin de Jong had ernstige bezwaren tegen Steinmetz' evolutionistische visie op de cultuur. Voor de 'Leidenaren' die de cultuur als een alles omvattend systeem zagen, waren begrippen als 'kultuurloze volken', 'natuurvolken' e.d. een gruwel. Bovendien had De Josselin de Jong bezwaar tegen Steinmetz' overaccentuering van de inductieve methode, waarbij het begrip feit los van de context werd gehanteerd (59). Tenslotte hadden de 'Leidenaren' grote bewondering voor de Franse school van Durkheim, terwijl men in Amsterdam veel meer Duits georiënteerd was. Bij deze theoretische verschillen kwam nog dat Steinmetz en De Josselin de Jong op persoonlijk vlak moeilijk met elkaar overweg konden. Ze hadden weinig waardering voor elkaar, hetgeen leidde tot het negeren van elkaars werk. Op kolleges werd over en weer geen aandacht aan de ideeën van de ander geschonken. Op de jaarlijkse etnologendag waar de oude Steinmetz volgens de 'Leidenaren' als 'een bisschop op het altaar werd geplaatst' (*Van Baal*), liet De Josselin de Jong verstek gaan. Hooguit stuurde hij er enkele van zijn leerlingen naar toe. Daardoor stonden de twee belangrijkste centra in Nederland op het gebied van de volkenkunde geheel geïsoleerd ten opzichte van elkaar.

Een wetenschapsgerichte etnologie

Ontstonden tussen de beide wereldoorlogen psychologische en sociologische interventiepraktijken, waarin het referentiekader van de 'zuivere' wetenschap was ingeruild voor dat van beleid en planning van de overheid of het bedrijfsleven, in de volkenkunde voltrok zich min of meer een omgekeerde ontwikkeling. In het interbellum brak een theoretische volkenkunde door. Naast de *koloniale* volkenkunde ontstond een *algemene* volkenkunde.

In de koloniale volkenkunde, die in de vorige eeuw opkwam, ging het om het vergaren van kennis over de volken in de koloniën, om daarmee de toekomstige bestuursambtenaren te kunnen leren hoe zij daar met de verschillende volken moesten omgaan. Theoretische pretenties had men, op een enkele uitzondering na, niet. De volkenkunde stond grotendeels in dienst van de bestuurskunde. De Indologie-lobby van oud-bestuursambtenaren pleitte in 1918 in een brief aan de minister voor het opnemen in het nieuwe doktoraat van de Indonesische talen 'om reeds enigszins vertrouwd te raken met inlandsche begrippen en het innerlijk wezen der Oostersche wereld' en voorts 'staathuishoudkunde om ruim te leren denken (60)'. Hieruit blijkt al dat de Indologie vanaf het begin in het perspectief stond van het beleid overzee. Al lang voordat deze bestuurskunde in de vorm van de Indologie een universitaire status had gekregen, was er o.a. een koloniale volkenkunde ontstaan, die precies deze bestuurskundige vraag in Nederlands-Indië als referentiekader had.

Wilken, die in 1885 Veth opvolgde, maar reeds in 1891 overleed, trachtte als eerste het volkenkundig materiaal uit Indonesië in een theoretisch (en wel evolutionistisch) kader te plaatsen. Bovendien bracht hij het in het buitenland grotendeels onbekende materiaal over de sociale organisatie, het recht en de godsdienst van Indonesië onder de aandacht van de internationale wetenschappelijke gemeenschap (61). Wilken was echter een uitzondering. Dat bleek o.a. toen na zijn ontijdige dood de theoretisch getinte dissertatie van zijn leerling Steinmetz over de ontwikkeling van de straf, ter beoordeling naar de Engelse etnoloog Tylor gestuurd moest worden, omdat in Nederland niemand daartoe in staat bleek. Waarin Wilken niet geslaagd was, gebeurde enkele decennia later wel via de personen van Steinmetz en De Josselin de Jong: er kwam een theoretische algemene volkenkunde van de grond. Daarbij speelde het opkomen van de sociologie en de etnologie als zelfstandige disciplines in landen als Frankrijk, Engeland en Duitsland ongetwijfeld een rol van betekenis.

Uiteindelijk ging in het interbellum deze algemene volkenkunde een steeds grotere plaats innemen ten koste van de koloniale volkenkunde. Theoretische vraagstellingen over de menselijke cultuur in het

algemeen e.d. kwamen nu centraal te staan. Zowel bij Steinmetz als bij De Josselin de Jong speelde op de achtergrond mee dat het beantwoorden van deze theoretische vragen ook het inzicht in de moderne samenleving kon vergroten. In toepassingen waren de algemeene volkenkundigen niet of nauwelijks geïnteresseerd. 'We hadden niet de gedachte dat we er de wereld mee konden verbeteren.' (*Van Baal*)

Deze opkomst van een algemene volkenkunde hangt vermoedelijk samen met de volgende ontwikkelingen. In Leiden had in 1921 de overzeese bestuurskunde in de vorm van de Indologie een wetenschappelijke status verworven. Een *wetenschappelijke* ondersteuning van de overzeese bestuurspraktijken kon nu rechtstreeks via de Indologie verlopen. Dit hoefde niet meer indirect te gebeuren via de inbreng van wetenschappen als de koloniale volkenkunde en de tropisch-koloniale staathuishoudkunde in de nog niet academische bestuursopleiding. Deze wetenschappen waren nu opgenomen in de Indologie-opleiding. De ruimte voor een eigen zelfstandige koloniale volkenkunde werd daardoor kleiner. Inmiddels was gebleken dat de bestuursambtenaren, van de bij de bestuursopleiding betrokken vakken de volkenkunde het minst toepasbaar vonden in hun bestuurspraktijk. 'Het adat-recht was meer in trek. Dat was meer toepasbaar. Het had bovendien in Van Vollenhoven een uiterst begaafd en invloedrijk verdediger.' (*Van Baal*) Daarbij moet worden bedacht dat het beleid in Indonesië hoofdzakelijk door juristen bepaald werd. Dit van bovenaf bepaalde beleid moest door de bestuursambtenaren uitgevoerd worden, waarbij ze weinig eigen speelruimte hadden. Aan de volkenkundige kennis hadden ze in dat verband weinig. Dit samenstel van factoren creëerde in Leiden als het ware een vacuüm, waarin een theoretische volkenkunde een kans kreeg. Dat deze kans gegrepen werd, is wellicht in niet geringe mate gestimuleerd door de perikelen rond de zogeheten *ethische politiek* in de jaren '20, waarbij ook de Leidse universiteit betrokken was (zie verderop).

Het vervreemde de Leidse ethnologen van de officiële koloniale politiek, waardoor hun motivatie om via de volkenkunde het koloniale beleid wetenschappelijk te ondersteunen en te legitimeren niet zal zijn toenomen. Veel Leidse ethnologen grepen de kans om zich met theoretische vragen te gaan bezighouden

dan ook met beide handen aan. Held konkludeert voor wat het interbellum betreft terecht: 'In contrast to the other Indological sciences generally, ethnology in Holland had virtually no interest in practical affairs either at home, nor overseas (62).' In Amsterdam lag het allemaal wat eenvoudiger. Aangezien daar geen bestuursambtenaren voor Indonesië werden opgeleid, was een interventiepraktijk niet voorhanden. Er was daardoor volop gelegenheid aan te sluiten bij de ook in andere landen opkomende algemene etnologie.

Men hield zich in het interbellum kortom steeds meer met algemene volkenkunde bezig. Van professionalisering was geen sprake. Er was een jaarlijkse etnologendag, maar een etnologische vereniging ontbrak. Voor etnologen lagen de banen dan ook niet voor het oprapen. Fahrenfort vroeg nog na de tweede wereldoorlog aan studenten die bij hem een hoofdvak etnologie wilden doen: 'Heeft u misschien een vermogen te beheren? (63)' In Leiden was het merendeel van de studenten die een doktoraalvak etnologie deden afkomstig uit de studie Indologie. Zij konden daarmee als bestuursambtenaar aan de slag.

Pas na de tweede wereldoorlog ontstond met de groeiende aandacht voor de derde-wereldproblematiek en met de opkomst van de antropologie van de westerse samenleving, een interventiepretentie onder antropologen. Antropologen wilden betrokken worden bij het ontwikkelingshulpbeleid en het beleid inzake etnische en kulturele minderheden in de eigen samenleving. (Zie ook de uitspraak van de antropoloog Köbben op pagina 36).

De oliefakulteit

Enigszins in de schaduw van Leiden en Amsterdam werd ook in Utrecht aan volkenkunde gedaan. In Utrecht was in 1908 Niermeyer benoemd als hoogleraar in 'de statistisch-politische, de economische en de algemene aardrijkskunde'. De volkenkunde maakte in Utrecht, net als in Amsterdam, deel uit van de studie in de aardrijkskunde. In 1913 werd Kohlbrugge buitengewoon hoogleraar in de volkenkunde. Dit bleef zo totdat in 1925 in Utrecht een tweede Indo-

logie-opleiding van start ging. De ontstaansgeschiedenis van deze opleiding is zeer illustratief voor het (koloniale) belang dat aan een dergelijke bestuurskundige opleiding gehecht werd.

Rond de eeuwwisseling werd in konfessionele, socialistische en vrijzinnig-demokratische kring gepleit voor een meer *ethisch* koloniaal beleid. In de troonrede van 1901 maakte de regering voor het eerst gewag van een 'zedelijke roeping' van Nederland ten opzichte van het toenmalige Nederlands-Indië. De daarop volgende *ethische politiek* was gericht op de ontwikkeling van de reeds onder Nederlands bestuur staande delen van Indonesië (met name Java), gekoppeld aan het onder Nederlands bestuur brengen van de nog niet beheerste Buitengewesten (reden waarom deze politiek ook wel als *ethisch imperialisme* wordt omschreven; 64). Na de eerste wereldoorlog echter gingen in Nederland, mede als gevolg van de economische crisis van 1921, de opvattingen over de staatkundige hervormingen van Nederlands-Indië en de houding tegenover het nationalisme steeds verder uiteenlopen. De *ethische politiek* werd in konservatieve richting omgebogen. De term *ethisch* raakte meer en meer in diskrediet en werd identiek aan sentimenteel, pro-nationalisme en vóór de autonomie van Indonesië.

Enkele vooraanstaande *ethici*, die de 'ontwikkeling van Indonesië onder Nederlands gezag' voorstonden, doceerden aan de rijksuniversiteit van Leiden aan studenten in de Indologie. Een aantal grote ondernemers, die belangen hadden in Indonesië, koesterden politieke bezwaren tegen hun onderwijs. Zij vonden dat dit het opkomend nationalisme in Indonesië in de kaart speelde. De opleiding in Leiden was naar hun mening te 'ethisch', had te weinig oog voor het ondernemersbelang en te veel voor de belangen van de Indonesiërs. In Leiden bestond een zekere traditie in het kritisch bejegenen van de koloniale politiek. Met name Snouck Hurgronje (oriëntalist) en Van Vollenhoven (rechtgeleerde), beiden grote kenners van adat en adatrecht, namen geen blad voor de mond wanneer politici blijk gaven van hun onkunde inzake de koloniën (65). Zij kritiseerden de exploitatieve kant van het koloniale bewind. De inheemse culturen dienden naar hun mening beschermd te worden. Modernisering zou slechts zeer geleidelijk moeten plaatsvinden, waardoor het mogelijk was oude

kulturaspekten in dat proces te integreren. Voorts waren zij voorstanders van een grotere mate van autonomie voor Nederlands-Indië. Dit alles echter binnen het Koninkrijk. Zij streefden geenszins naar een van Nederland in staatkundig opzicht onafhankelijk Indonesië. De Josselin de Jong was het met deze opvattingen in grote lijnen eens, ook al nam hij niet in die mate aan het debat deel als Van Vollenhove en Snouck Hurgronje.

De ondernemers, die niet in de gaten hadden dat de verhouding van Nederland en Indonesië aan dezelfde structurele veranderingen onderhevig was als de relatie van de andere koloniale mogendheden met hun koloniën in Azië (bv. Engeland-India), schreven het opkomend nationalisme in Indonesië voor een groot deel toe aan de invloed van de Leidse professoren op de aanstaande bestuursambtenaren.

Een aantal grote ondernemingen, waaronder de Bataafsche Petroleum Mij, de Handelsvereniging Amsterdam, de Bond van Eigenaren van Nederlands-Indische Suiker Ondernemingen en de Koloniale Bank, besloten daarom in het geheim een tegenopleiding op poten te zetten. Daarbij werden zij krachtig gesteund door de invloedrijke politikus Colijn, tevens directeur van de Bataafsche Petroleum Mij. De ondernemers namen C. Gerretson, sekretaris van Colijn bij de Bataafsche Petroleum Mij, in de arm om de oprichting van een tweede Indologie-opleiding voor te bereiden. In een eerste schets (15 juni 1923) schreef Gerretson: 'Oneindig gevaarlijker (dan de nationalistische beweging; P.H.) is echter de ontwikkeling bij althans een deel van het heerschende ras; de geleidelijke ondermijning van den zedelijken ondergrond van het gezag in Indië bij hen die dit gezag hebben uit te oefenen; de groeiende twijfel aan de 'Berechtiging' onzer heerschappij; (...) aan elke revolutie gaat de *innerlijke abdicatie* van de heerschende klasse vooraf.' Het tegengaan van de Leidse invloed kon volgens de ondernemers het best geschieden door het instellen van een bijzondere leerstoel, omdat daardoor 'de economische en staatkundige denkbeelden, die in den Ondernemersraad leven, wetenschappelijke 'standing' en 'Geltung' krijgen (68)'. In de geheime nota werd daaraan toegevoegd: 'telkens blijkt dat volmaakt objectieve meeningen en inzichten door het feit, dat de verdediger behoort tot een belangengroep, reeds door dat feit beschouwd

wordt als door dat eenzijdig belang te zijn gedicteerd. (...) Zoodra echter datzelfde denkbeeld, met den toga bekleed, den catheder bestijgt verandert dit en wordt het voor de pers en de 'public mind' een wetenschappelijk denkbeeld en oefent het invloed uit in kringen, die hiervoor anders hermetisch gesloten bleven (68).' De ondernemers wilden dus tegelijkertijd via deze opleiding hun eigen politieke opvattingen van een wetenschappelijke legitimatie voorzien.

In 1924 lekten de plannen van de ondernemers uit, hetgeen leidde tot heftige reacties in de pers. Het sociaal-demokratische dagblad *Het Volk* schreef over 'de oliefakulteit'. Het AR-blad *De Standaard* (Colijn) verdedigde daarentegen de oprichting van een tweede Indologie-opleiding in Utrecht. De Volksraad in Nederlands-Indië nam een motie aan waarin de vestiging van een Indologische leerstoel in Utrecht ongewenst genoemd werd. Zelfs het Utrechtse studentencorps verklaarde zich tegen. Desalniettemin ging met geld van de genoemde ondernemingen en met steun van de regering Ruys de Beerenbrouck, waarin Colijn minister van koloniën a.i. was, op 7 oktober 1925 de Indologische fakulteit in Utrecht van start. Gerretson werd benoemd tot hoogleraar in de jongere en oudere geschiedenis van Nederlands Oost-Indië en vergelijkende koloniale geschiedenis en volkenkunde; I.Nederburgh ging adatrecht doceren.

In hoeverre de ondernemers erin slaagden middels hun 'oliefakulteit' een meer ondernemersgezind bestuursbeleid in Indonesië tot stand te brengen, is de nog onbeantwoorde hamvraag. Erg veel sukses lijken ze er niet mee gehad te hebben, te meer omdat hun nadruk op het belang van een ondernemersgezinde bestuursopleiding gebaseerd was op een onjuiste analyse van de ontwikkelingen in Indonesië.

Theorie en koloniaal belang

De algemene volkenkunde werd in dit Indologiedebat nauwelijks betrokken, omdat zij niet van rechtstreeks belang was voor de bestuurspraktijk in Indonesië. Ondanks deze betrekkelijke irrelevantie voor het besturen overzee, blijft de vraag in hoeverre de dominerende theorieën strookten met de koloniale verhoudingen.

Steinmetz en zijn leerlingen werkten verder in de lijn van de evolutionaire sociale theorieën die in de 19e eeuw opkwamen. De in die kontekst door de 'Amsterdammers' gebruikte tegenstelling kultuurvolken-kultuurloze volken hield niet noodzakelijk, maar feitelijk veelal een impliciet waardeoordeel in; een waardeoordeel dat de bestaande koloniale machtsverhoudingen legitimeerde, zoals treffend bleek uit de opmerkingen van Ronhaar over de 'inlanders'. Van Baal zegt het aldus: 'Die evolutionisten hebben het natuurlijk gemaakt met de gedachte dat wilden wilden zijn. En wat kun je van wilden anders verwachten dan dat ze wild zijn.' (*Van Baal*) De in Amsterdam dominerende theoretische ideeën waren dus geenszins in strijd met de koloniale belangen van Nederland. Veeleer legitimeerden ze de bestaande koloniale verhoudingen.

Het Leidse strukturalisme had een dergelijke legitimerende functie zeker niet. Maar in de kracht van het Leidse strukturalisme om een struktuur te ontdekken achter een veelheid van kulturele verschijnselen, lag tegelijk haar zwakte: het onvermogen om veranderingen in kultuursystemen theoretisch te verklaren. Daardoor (maar ook omdat de aanwezigheid van andere Indologische vakken betekende dat de volkenkunde weinig aandacht kon schenken aan de economische- en rechtsaspecten van de Indonesische kulturen) wellicht richtten de Leidenaren zich weinig of niet op de veranderingen (opkomend nationalisme e.d.) die ook toen al in Indonesië plaatsvonden. Men was er, Locher uitgezonderd, niet op gespist (69). De theorie bood geen kader om dergelijke veranderingen snel te ontdekken. De bestaande koloniale verhoudingen werden door het Leidse strukturalisme niet (als problematisch) aan de orde gesteld. Ze vormde dan ook geen bedreiging voor de bestaande koloniale verhoudingen.

Opleiding en internationale oriëntatie

'Toen ik begon te studeren - dat was in '45 - toen bestond zoiets als een opleiding in de antropologie niet. Je moest toen een kandidaatsopleiding hebben in iets, bv. de sociale geografie, dan kon je in je doktoraal als hoofdvak de volkenkunde kiezen (70).'

Net zo min als psychologie en sociologie, was de antropologie voor de tweede wereldoorlog een aparte studie met een eigen kandidaats- en doktoraalexamen. Pas in 1953 werd de antropologie als afzonderlijke studie ingevoerd. Vanaf 1929 was het mogelijk een doktoraalexamen in de etnologie af te leggen. De kennismaking met de volkenkunde verliep dus altijd via een andere studie, meestal de Indologie of de sociale geografie. Van Baal geeft de volgende schets van zijn kennismaking met de volkenkunde: 'Ik ben Indologie gaan studeren, omdat ik wilde studeren. Mijn vader was echter schoolmeester en kon mijn studie derhalve niet zelf betalen. Voor Indologie kreeg je een beurs; en toen heb ik mij dus als koloniaal verkocht. Via de Indologie maakte ik kennis met de volkenkunde en zo kwam ik bij De Josselin de Jong terecht.' (*Van Baal*) Diens kolleges werkten definitief Van Baals belangstelling voor de volkenkunde. Zo soortgelijke wijzen maakten de meeste latere etnologen voor het eerst kennis met de volkenkunde.

Omdat de volkenkunde een onderdeel van de Indologie en een verplicht bijvak van de sociale geografie was, kwam voor de oorlog een vrij groot aantal studenten in aanraking met de koloniale of de algemene volkenkunde. (Alleen in 1940 waren er al ruim 200 studenten in de Indologie.) In Amsterdam kregen studenten in de sociale geografie kollege in de koloniale volkenkunde van Van Eerde, bijzonder hoogleraar in de volkenkunde van Nederlands-Indië aan het Koloniaal Instituut (het latere Koninklijk Instituut voor de Tropen). Zijn kolleges waren nog geheel en al op Indonesië gericht en werden gekenmerkt door theorieeloosheid en een sterk geografische inslag. 'Van de hele Indonesische Archipel kreeg je alle stammetjes. Je leerde ook alle vulkanen uit je hoofd, zelfs hoe hoog ze waren. De rivieren van Nieuw-Guinea, de hele bestuursindeling van Celebes, je dreunde het zo op. Een doorlichting van het koloniale probleem was er niet bij.' (*Groenman*) De kennismaking met de volkenkunde kon dus afhankelijk van de hoogleraar en de plaats heel verschillend uitvallen.

De theoretische antropologen waren in het interbellum internationaal veel breder georiënteerd dan hun psychologische en sociologische kollega's. Men was van de ontwikkelingen in de Engelse, Franse,

Duitse en Noord-Amerikaanse antropologie vrij goed op de hoogte. Bovendien bestonden persoonlijke kontakten tussen vooraanstaande Nederlandse etnologen en belangrijke buitenlandse kollega's. Dit geeft nogmaals aan hoezeer de theoretische antropologie aan terrein gewonnen had in het interbellum.

Het interbellum en sociale wetenschappen

Het interbellum werd o.a. gekenmerkt door een toenemende wederzijdse doordringing van staat en maatschappij. De overheid vergrootte eerst haar greep op het sociale leven; in de jaren '30 ging zij noodgedwongen ook interveniëren in de economie. Door een aantal belangrijke technologische ontwikkelingen, veranderde in het interbellum de aard van het productieproces ingrijpend. De arbeid kreeg een ander karakter. Deze ontwikkelingen creëerden de ruimte waarin de besproken *praktische* sociale wetenschappen konden opkomen.

Staat en maatschappij

De laissez-faire politiek was het grootste deel van de 18e en 19e eeuw de leidende politiek geweest. Daarin stond staatsonthouding in het maatschappelijk leven voorop. Het najagen van het eigenbelang door allen leidde volgens de toen heersende opvattingen als vanzelf of via een 'onzichtbare hand' (Adam Smith) tot het algemeen belang. Vooral door de sociale kwestie, die aan het eind van de 19e eeuw ging spelen, werd steeds meer getwijfeld aan het bestaan van een 'natuurlijke' harmonie tussen eigen belang en algemeen belang. Dit had tot gevolg dat de overheid steeds vaker in het sociale leven ging ingrijpen om de sociaal nadelige gevolgen van de liberale economie zoveel mogelijk op te heffen. Tevens vereiste de industriële revolutie regulering van het sociale leven ten behoeve van de opkomende industrie. Dit werd de functie van de overheid. Na het wetje op de kinderarbeid (1874) volgden steeds meer

maatregelen die de greep van de staat op het sociale leven vergrootten. Onder het ministerie van de liberaal Goeman Borgesius bijv. kwam in 1900 de leerplichtwet tot stand, in 1901 de dienstplichtwet, de gezondheids-, woning- en ongevallenwet en de kinderwetten, waarbij de voogdijraden en tuchtscholen werden opgericht. In het interbellum zette deze ontwikkeling zich voort. In 1919 werden de invaliditeitswet en de arbeidswet van kracht. Deze laatste regelde de 8-urige werkdag en de 45-urige werkweek. In 1923 volgde de landbouwongevallenwet, in 1930 de ziekteverzekeringwet. Deze vrij willekeurige greep uit de sociale wetgeving die in deze periode tot stand kwam, illustreert dat het overheidsingrijpen in het sociale leven tussen de wereldoorlogen in omvang toenam. Daarbij moet worden bedacht dat de sociale wetgeving voor een belangrijk deel tot stand kwam door druk vanuit de maatschappij, met name vanuit de arbeidersbeweging.

Op het overheidsingrijpen in het sociale leven, volgden in de dertiger jaren interventies in de economie. De economische crisis in de jaren '30 had de totstandkoming van allerlei noodwetten tot gevolg. Deze crisiswetgeving kondigde feitelijk het einde van een strikt liberale economie aan. Vooral in de landbouw en in handel en nijverheid trad de overheid regulerend op. De landbouwkrisiswet van 1933 gaf de regering grote volmachten om de productie via allerlei bepalingen te reguleren. De landbouwprodukten werden op de markt kunstmatig beschermd, waardoor de boerenstand van de totale ondergang gered kon worden. Door aan deze steun een aantal voorwaarden van productie-technische en organisatorische aard te koppelen, werd tegelijkertijd gepoogd een veelomvattende sanering van de landbouw tot stand te brengen. De wet tot algemeen verbindend en onverbindend verklaren van ondernemersovereenkomsten (1935) maakte het de overheid mogelijk een kartelpolitiek te voeren. Op het gebied van de sociale wetgeving kreeg deze wet zijn pendant in de wet tot algemeen verbindend en onverbindend verklaringen van bepalingen van collectieve arbeidsovereenkomsten (CAO's) (1937), waarmee de overheid een instrument in handen kreeg om in de arbeidsverhoudingen in te grijpen. Hoewel van regeringswege het tijdelijk karakter van de crisiswetgeving benadrukt werd en het doel nog steeds de handhaving van de vrijheid der economische krachten

heette, bleek uit de getroffen maatregelen dat de stringent liberaal-ekonomische principes in de praktijk verlaten waren.

In de maatschappij gingen inmiddels steeds meer stemmen op die overheidsingrijpen in de ekonomie bepleitten. Aan werkgeverszijde waren het vooral de katholieke werkgevers die een ombuiging van de handelspolitiek in de richting van meer protektie wensten. Met de groei van de industrie in het katholieke zuiden (o.a. Philips) nam de invloed van de protektionistische lobby toe (72). Ook de Katholieke Staatspartij was voor meer overheidsbemoeyenis met de ekonomie. Aan werknemerszijde werd eveneens aangedrongen op *ordering* van de ekonomie (73). De SDAP lanceerde in 1935 haar *Plan van de Arbeid*. Volgens dit plan moest de krisis bestreden worden door het laten uitvoeren van openbare werken, verbetering van de koopkracht en werktijdverkorting. Daarnaast werden ekonomische planning en een aktieve industrialisatiepolitiek bepleit (74). Het Plan van de Arbeid ging in de richting van het krisismedicijn dat de Engelse ekonom J.M.Keynes in 1936 in zijn beroemd geworden boek *The General Theory of Employment, Interest and Money* aandroeg. Keynes meende dat de massawerkloosheid veroorzaakt werd door een tekort aan vraag. De overheid kon dit tekort effectief bestrijden door de overheidsuitgaven op te voeren, bijvoorbeeld via het aanbesteden van openbare werken. Met het werk van Keynes begonnen ook op theoretisch nivo ideeën veld te winnen waarin overheidsbemoeyenis met de ekonomie gewenst geacht werd.

Kortom, in het interbellum werd de *ordering* van de maatschappij een steeds vaker besproken onderwerp. Naast de reeds bestaande overheidsbemoeyenis met het sociale leven, ging de overheid in de jaren '30 ook in het ekonomisch leven ingrijpen. Dankzij het toenemen van de overheidsbemoeyenis kreeg het regeren meer en meer een technisch-administratief karakter. Het ambtenarenapparaat breidde zich gestaag uit, hetgeen gepaard ging met een steeds grotere verzelfstandiging daarvan.

Techniek en arbeid

Een ander belangrijk kenmerk van de periode tussen de beide wereldoorlogen was de versnelde ontwikke-

ling van de techniek. De elektro- en benzinemotor werden ingevoerd. De technologische vernieuwingen maakten in de jaren '20 de ontwikkeling mogelijk van technisch geavanceerde industrieën, waaronder Philips. De massaproductie kwam op als gevolg van technologische vindingen. Technologische vernieuwingen veranderden het huishouden. De naaimachine, het gasfornuis, de gloeilamp, de vulpen, de fiets, de stofzuiger, het konservenblikje, de telefoon, de schrijfmachine, de radio en de film deden hun intrede (75). Verder nam de kolenproductie toe. Het spoorweg- en autoverkeer breidde zich uit.

De geschetste industriële ontwikkeling bracht de concentratie van kapitaal en de rationalisatie van de produktie met zich mee. De schaalvergroting van de industrie en de invoering van de massaproductie maakten een rationele planning van de arbeid nodig. Met de mechanisering van de produktie veranderde de arbeid van karakter. Deze ging bestaan uit de herhaling van een beperkt repertoire van bewegingen. De arbeider werd een steeds kleinere schakel in het produktieproces. De technologische ontwikkelingen leidden tot de opkomst van de massa-maatschappij en de daarmee verbonden vermaatschappelijking van opvoeding, onderwijs en arbeid.

De opkomst van sociaal-wetenschappelijke interventiepraktijken

In deze tijd kwamen langzamerhand een aantal sociale wetenschappen op als eigen disciplines met eigen onderzoeks- en toepassingspraktijken. Een aantal van deze praktijken had een interventiegericht karakter. Daarmee gepaard ging het ontstaan van daarbij behorende beroepsgroepen. Voor het ontstaan van psychologische en sociologische interventiepraktijken waren minstens de volgende twee factoren van belang.

Het 19e eeuwse vooruitgangdenken had de overtuiging doen postvatten dat de wetenschap de vooruitgang tot stand bracht. Men was er zeker van dat ook de sociale wetenschappen aan deze maatschappelijke vooruitgang konden bijdragen, met name door een

wetenschappelijke sturing van maatschappelijke processen. Volgens de in deze tijd heersende neo-positivistische wetenschapsopvatting waren de natuurwetenschappen bij uitstek het voorbeeld van 'echte' wetenschappen. De natuurwetenschappen vonden hun effectieve toepassing in de techniek. Met de pretentie gestoeld te zijn op 'echte' wetenschappen en de pretentie bij te kunnen dragen aan de rationeel-wetenschappelijke besturing van de maatschappij, deden derhalve de 'psychotechniek' en de 'sociaal *ingenieurs*' hun intrede.

De tweede belangrijke faktor was gelegen in de geschetste maatschappelijke ontwikkelingen in het interbellum. Deze hadden de geesten rijp gemaakt voor een gerationaliseerd, planmatig beleid van overheid en bedrijfsleven. Ze kreëerden als het ware de historische leemten waarin sociaal-wetenschappelijke interventiepraktijken zich konden nestelen.

Psychotechnici speelden in de jaren '20 met hun 'objektieve' testen in op de behoefte van de industrie aan een 'objektieve', 'wetenschappelijke' distributie van arbeidskrachten. De vermaatschappelijking van opvoeding en onderwijs maakte de verwetenschappelijking van deze terreinen mogelijk. Psychologen breidden hun 'wetenschappelijke' activiteiten hiernaar uit en fungeerden zo als een voertuig voor het toenemen van de staatsinvloed op opvoeding en onderwijs. Sociologen gingen in de jaren '30 profiteren van de veranderende relatie staat-maatschappij. Binnen de ontwikkeling van een bestuursapparaat met een technisch-administratief karakter paste een 'wetenschappelijke' ondersteuning van het beleid uitstekend. Sociologen mochten hun proeve van bekwaamheid afleggen bij de inrichting van de nieuwe polders. Psychologen en sociologen ontwikkelden als gevolg van de maatschappelijke ruimte die er was ontstaan voor hun 'wetenschappelijke' tussenkomst, een interventiepretentie die tot op vandaag is blijven bestaan.

Een uitzondering

Een uitzondering op dit beeld vormden de antropologen. In tegenstelling tot de psychologen en de sociologen breidden zij hun beleidsondersteunende activiteiten tussen de beide wereldoorlogen niet

uit. De begrippen 'etnotechniek' en 'etnologisch ingenieur' bestonden niet. De reden hiervoor lijkt mij de volgende.

De antropologen hielden zich voor de tweede wereldoorlog alleen bezig met niet-westerse samenlevingen. De eigen samenleving was nog geen antropologisch onderzoeksdomein. De enige niet-westerse samenleving waarin een interventiegerichte volkenkundige praktijk kon ontstaan, was Indonesië (76). Veel eerder dan in Nederland zelf was in Indonesië een actief ingrijpen door de (Nederlandse) overheid geïnstitutionaliseerd. Met de invoering van het kultuurstelsel in 1830 had deze overheidsbemoeienis haar definitieve beslag gekregen. Er werden dan ook reeds in de vorige eeuw bestuursambtenaren opgeleid om in het belang van de Nederlandse economie Indonesië efficiënt te besturen. De volkenkunde van Nederlands-Indië was een van de disciplines die deze opleiding wetenschappelijk moesten ondersteunen. Ten gevolge van de reeds geschetste ontwikkelingen (zie de pagina's 50-53) gingen antropologen zich in het interbellum steeds meer met algemeen theoretische vragen bezighouden en minder met vragen vanuit de bestuurspraktijk.

Hadden externe factoren geleid tot het opkomen van een psychologie en sociologie 'in de praktijk', ook bij het opkomen van een theoretische antropologie speelden externe factoren een uiterst belangrijke rol.

Van binnenweg naar heirbaan

Vanuit ons hedendaags perspectief bezien, bezetten de beschreven sociale wetenschappen in het interbellum een vrij bescheiden plaats in de Nederlandse maatschappij. Psychologie, sociologie en antropologie waren nog geen zelfstandige universitaire studies. Het aantal studenten en docenten was, vergeleken met nu, vrij bescheiden. Daarbij moet wel bedacht worden dat het volgen van hoger beroeps- en wetenschappelijk onderwijs in die dagen nog vrijwel alleen was weggelegd voor kinderen uit de 'betere' kringen. Net voor de tweede wereldoorlog telde Nederland op een inwoneraantal van 9 miljoen, niet meer dan 12.000 studenten aan de universiteiten (77). Ter vergelijking: in 1980 volgden 282.000

studenten hoger beroeps- en wetenschappelijk onderwijs, op een bevolking van 14 miljoen (78).

Ondanks het bescheiden aantal sociale wetenschapsbeoefenaren, ontstonden in het interbellum een aantal sociale wetenschapspraktijken, die er na de tweede wereldoorlog toe leidden dat sociale wetenschappers posities gingen bezetten op een groot aantal terreinen van het maatschappelijk leven. Waren de sociale wetenschappen voor de oorlog maatschappelijk nog voor een belangrijk deel onzichtbaar, na de oorlog komen zij nadrukkelijk in beeld. In het interbellum stonden een aantal sociale wetenschappen op het kruispunt van binnenweg en heirbaan. Naar de maatstaven gemeten van het maatschappelijk verspreidingsgebied, de bezette posities, de aantallen studenten enz., zijn zij na de oorlog in snel tempo de heirbaan opgegaan.

Krisis en optimisme

'Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het. Het zou voor niemand onverwacht komen als de waanzin eensklaps uitbrak in een razernij, waaruit deze arme Europese mensheid achterbleef in verstomping en verdwazing, de motoren nog draaiende en de vlaggen nog wapperende, maar de geest geweken'. Met deze woorden hief de Leidse cultuurhistorikus Huizinga in 1935 zijn bekende boek *Schaduwen van morgen* aan. Er heerste in die dagen als gevolg van de economische crisis en de oorlogsdreiging een pessimisme over de vooruitgang van de maatschappij en de voortgang van de cultuur. De door velen als een maatschappelijke crisis beleefde situatie van die dagen vermocht echter niet het optimisme over de toekomst van sociale wetenschappen als de psychologie en de sociologie te temperen. Naar de verwachting van hen die het studeerden en hen die het doceerden waren deze wetenschappen in de toekomst in staat een belangrijke bijdrage te leveren aan de maatschappelijke vooruitgang en het menselijk geluk. De maatschappelijke crisis veroorzaakte geen crisis in de nog prille sociale wetenschappen.

In de jaren '70 was dit anders. De door velen beleefde maatschappelijke crisis ging hand in hand met een alom gekonstateerde crisis in de sociale

wetenschappen. Naar mijn mening moeten ter verklaring van deze laatste crisis, de opkomst van sociaal-wetenschappelijke interventiepraktijken in het interbellum en de uitbouw daarvan na de tweede wereldoorlog in ogenschouw genomen worden. Immers de opkomst en de uitbouw van deze interventiepraktijken betekende dat een deel van de sociale wetenschappen geënt werd op en derhalve geassocieerd werd met de bestaande maatschappelijke konstellatie. Dit moest dan ook tot gevolg hebben dat de maatschappelijke crisis in de jaren '70 direkt terugsloeg op die sociale wetenschapspraktijken, die zich genesteld hadden in en in dienst stonden van de bestaande maatschappelijke konstellatie.

Noten

- 1 geciteerd in A.J.F.Köbben, status en staat van de sociale wetenschappen thans; in: F.Bovenkerk, H.J.M.Claessen, B. van Heerikhuizen, A.J.F.Köbben, N.Wilterdink, *Toen & Thans, de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*, Baarn 1978, p278.
- 2 idem, p279.
- 3 zie Ed Jonker, *Interventie. Sociologie in Nederland tussen Wederopbouw en Welvaartsstaat*, in druk.
- 4 zie o.a. H.Achterhuis, *De Markt van Welzijn en Geluk*, Baarn 1978.
- 5 zie o.a. Alvin Gouldner, *The coming crisis of western sociology*, New York 1970; De crisis in de Psychologie, themanummer van het *Nederlands tijdschrift voor de psychologie en haar grensgebieden*, 32, 1977; E.J.Banaji, *The crisis of British anthropology*, *New Left Review* 64, 1970.
- 6 Heymans (1909), geciteerd in L.K.A.Eisenga, *Geschiedenis van de Nederlandse psychologie*, Deventer 1978, p29.
- 7 zie Eisenga, a.w., p27.
- 8 heymans (1890), geciteerd in Eisenga, a.w., p27.
- 9 heymans (1927a), geciteerd in Eisenga, a.w., p30.

- 10 H.G.Hubbeling en P.J. van Strien, Gerardus Heymans (1857-1930) Wegbereider der empirische methode. *Intermediair* 46, 14/11/80.
- 11 privaattochenten waren docenten die tot de universiteit waren toegelaten om kolleges te geven zonder dat zij daarvoor van universiteitswege een salaris ontvingen.
- 12 J. van Dael, *De geschiedenis der psychotechniek van het bedrijfsleven. Openbare les*, Utrecht 1938, p5.
- 13 zie Eisenga, a.w., p146.
- 14 van Dael, a.w., pl1.
- 15 W. van Hoorn, Geschiedenis en Theorie van de Psychologie: Watsons' en Eisenga's benaderingswijzen kritisch beschouwd. *Psychologie en Maatschappij* 7, 1979, p81.
- 16 J.Waterink, *De Mens in het Bedrijf*, Wageningen 1948, p71.
- 17 R.Abma, Psychologie en katholicisme - een episode uit de geschiedenis van de Nijmeegse psychologie. *Psychologie en Maatschappij* 7, 1979, p44.
- 18 zie C.Sanders en L.K.A.Eisenga, De Psychologie aan de Vrije Universiteit; in: M. van Os en W.J.Wieringa, *Wetenschap en Rekenschap 1880-1980, een eeuw wetenschapsbeoefening aan de Vrije Universiteit*, Kampen 1980.
- 19 zie H.Woelinga en J.Tak, Hoe zijn we opgevoed? *VU-Magazine* 10, 1/1/81, pp23-2 .
- 20 zie J.A.A. van Doorn, *Beeld en betekenis van de nederlandse sociologie*, Utrecht 1964.
zie D.C.J. van Peype, Ontwikkeling van de sociologie in Nederland; in: L.Rademaker, *Sociologie in Nederland*, Deventer 1979.
- 21 van Doorn, a.w., p25.
- 22 zie M.Grumbell en J.Westerbeek van Eerten, Terug op Marx en verder. Een schets van de relatie marxisme en sociologie in Nederland in de jaren '30; in: Bovenkerk e.a., a.w., pp236-247.
- 23 Van Doorn (1964), Van Peype (1979) en in zekere zin ook Toen & Thans (1978).
- 24 Steinmetz (1931), geciteerd in F. van Heek, Omzien naar het sociografisch intermezzo (1925-1953); in: Bovenkerk e.a., a.w., p16.
- 25 Van Doorn, a.w., p40.
- 26 F.Bovenkerk en L.Brunt, *De rafelrand van Amsterdam, jordaners, pinda-chinezen, atelier-meisjes en venters in de jaren dertig*, Amsterdam 1977, p24.

- 27 o.a. door Van Doorn in zijn *Beeld en betekenis van de nederlandse sociologie* (1964).
- 28 W.A.Bonger (1936), geciteerd in B. van Heerikhuizen, *Sociologie als specialisme, sociologie als generalisme*. Over de eerste jaren van de 'Nederlandse Sociologische Vereeniging'; in: Bovenkerk e.a., a.w., p120.
- 29 Zie B. van Heerikhuizen en A.J.F.Köbben, Inleiding: *Sociologie als wetenschap van de wijsheid achteraf*; in: Bovenkerk e.a., a.w., pp9-15.
- 30 geciteerd in W.Goddijn en J.Sloot, *Katholieke sociologie*. Opkomst en ondergang van een sociale leer; in: Bovenkerk e.a., a.w., p168.
- 31 idem.
- 32 idem.
- 33 G.Kuiper Hzn, *Sociologie, Nederland en de Vrije Universiteit*; in: M. van Os en W.J.Wieringa, a.w., p457.
- 34 geciteerd in Van Doorn, a.w., p22.
- 35 Köbben, *Status en staat van de sociale wetenschappen thans*; in: Bovenkerk e.a., a.w., p277.
- 36 o.a. Groenman (in het gesprek met hem) en F. van Heek in *Toen & Thans*.
- 37 E.Jonker, a.w., in druk.
- 38 B. van Heerikhuizen en N.Wilterdink, *Conservatisme en sociologie in de jaren dertig*; in: Bovenkerk e.a., a.w., pp182-208.
- 39 geciteerd in H.Biervliet, B.Bun, A.J.F.Köbben, H.Tromp, K.Verrips en G.Wekker, *Biologisme, racisme en eugenetiek in de antropologie en de sociologie van de jaren dertig*; in: Bovenkerk e.a., a.w., pp221-222.
- 40 idem, p222.
- 41 idem, p214.
- 42 B. van Heerikhuizen en N.Wilterdink, *Conservatisme en sociologie in de jaren dertig*; in: Bovenkerk e.a., a.w., p206.
- 43 F.Bovenkerk en L.Brunst, *De sociografieën van Chicago en Amsterdam in de jaren '20 en '30*; in: Bovenkerk e.a., a.w., p77.
- 44 H.Verwey-Jonker, *Studeren in de sociale wetenschappen in de jaren dertig*; in: Bovenkerk e.a., a.w., pp138-139.
- 45 zie Köbben, *Status en staat van de sociale wetenschappen thans*; in Bovenkerk e.a., a.w., p276.
- 46 geciteerd in A.A.J.Warmenhoven, *De opleiding van Nederlandse bestuursambtenaren in Indonesië*; in: S.L. van der Wal, *Levenswijzen*, Franeker 1977, p31.

- 47 idem, p37.
- 48 geciteerd in G.W.Locher, *Honderd jaar volkenkunde aan de Leidse Universiteit, herdenkingsrede* uitgesproken in het academiegebouw op 31 mei 1978, publikatie 30 van het instituut voor Culturele Antropologie en Sociologie der Niet-Westerse Volken, Rijksuniversiteit Leiden.
- 49 zie P.E. de Josselin de Jong, Introduction: structural anthropology in the Netherlands: creature of circumstance; in: P.E. de Josselin de Jong (ed.), *Structural anthropology in the Netherlands*, Den Haag 1977.
- 50 Min of meer als uitzondering op de globale ontwikkeling had G.A.Wilken zich reeds in de vorige eeuw met theoretische vragen beziggehouden; zie verderop in de tekst.
- 51 geciteerd in G.W.Locher, Het Leidse perspectief; in: Bovenkerk e.a., a.w., p88.
- 52 zie E. Meerum Terwogt, Het Amsterdamse perspectief; in: Bovenkerk e.a., a.w., pp95-98.
- 53 geciteerd in P.Kloos, Steinmetz en de hedendaagse antropologie in Nederland; in: Bovenkerk e.a., a.w., p101.
- 54 idem, p99.
- 55 idem, p100.
- 56 geciteerd in Biervliet e.a., a.w. (zie noot 39), p214.
- 57 S.Hofstra deed onderzoek in Afrika. F. van Heek reisde naar China om onderzoek te doen voor zijn dissertatie *Westersche techniek en maatschappelijk leven in China* (1935). Van Heek was echter in de eerste plaats socio-graaf.
- 58 zie Meerum Terwogt, a.w. (zie noot 52).
- 59 zie Locher, Het Leidse perspectief; in: Bovenkerk e.a., a.w., pp80-95.
- 60 geciteerd in Warmenhoven, a.w. (zie noot 47), p31.
- 61 zie Locher, *Honderd jaar volkenkunde aan de Leidse Universiteit* (zie noot 48).
- 62 G.J.Held, Applied Anthropology in Government: the Netherlands; in: Kroeber (ed.), *Anthropology Today*, 1953, p866.
- 63 mondelinge mededeling van prof. A.J.F.Köbben.
- 64 zie E.Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten, vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische Archipel 1877-1942*, Utrecht 1981.
- 65 zie Warmenhoven, a.w. (zie noot 47).

- 66 geciteerd in H.Feddema en O.D. van den Muijzenberg, Koloniale belangen in de academie: hoe kwam de Utrechtse indologieopleiding tot stand?; in: Bovenkerk e.a., a.w., p107.
- 67 idem, p108.
- 68 idem, p108.
- 69 Locher heeft gepoogd structuur en verandering met elkaar te verbinden hetgeen o.a. tot uiting komt in de titel van een bundel essays van zijn hand: *Transformation and Tradition*, Den Haag 1978 (KITLV, Translation Series 18); in: *Mensch en Maatschappij*, 1938, pp347-359, i.h.b. 356 vv. In dit verband kan ook gewezen worden op Van Baals publikatie 'De bevolking van Zuid-Nieuw-Guinea onder Nederlands bestuur: 36 jaren' (1939), waarin hij als bestuursambtenaar aandacht besteedde aan de problematiek van cultuurverandering.
- 70 mondelinge mededeling van prof. Köbben.
- 71 zie R.W.Roseval, Economische politiek in de crisistijd; in: P.W.Klein en G.J.Borger (red), *De jaren dertig*, Amsterdam 1979, pp91-97. zie C.J.Rupperts' artikel over de landarbeid in het tweede nummer van Grafiet, in druk.
- 72 zie H. de Liagre Böhl, J.Nekkers en L.SLot (red), *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955*, Nijmegen 1981.
- 73 'De Belg Hendrik de Man vond met zijn boek 'Psychologie van het socialisme' en zijn ideeën over plansocialisme een goede voedingsbodem in de SDAP.
Er ontstond een anders geaarde praxis: het socialisme was niet meer gericht op nationalisatie en socialisatie van eigendom, maar op het aanpakken van de bankwereld; ordening werd de nieuwe manier om het socialisme te bewerkstelligen. Een ontwikkeling die uitmondde in het Plan van de Arbeid'. (M.Grunell en J.Westerbeek van Eerten, a.w. (zie noot 23), pp244-245)
- 74 zie De Liagre Böhl e.a., a.w., p58.
zie G.J.Meyer, Naar het Plan van de Arbeid; in: Klein e.a., a.w., pp69-78.
- 75 zie I.Schöffner, weten ze nog wel, die jaren dertig?; in: Klein e.a., a.w., pp209-228.
- 76 In vergelijking met Indonesië waren Suriname en de Antillen voor Nederland in economisch opzicht van ondergeschikt belang.

77 Rob Hagendijk, *Het Studentenleven*, Amsterdam
1980, p54.

78 CBS, *Nederland statistisch gezien 1980*.